

Kirken og den aristokratiske krisen

i

borgerkrigsperioden i Norge

Tomislav Suton

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Universitetet i Oslo

Vår 2013

Forord

Nå som jeg endelig er ferdig med min masteroppgave vil jeg gjerne få takke alle som har vært en del av denne oppgaveskrivingsprosessen. Først og fremst gjelder det min veileder Jon Vidar Sigurdsson, som jeg vil takke for god veiledning og kritiske spørsmål både til innholdet, arbeidsinnsatsen ☺ og strukturen. Særlig er jeg takknemlig for den tiden du satte av de siste ukene til gjennomlesning av innledningen, oppsummeringene og hovedkonklusjonen til denne oppgaven. Jeg har også følt at jeg når som helst kunne ringe deg på mobilen eller skypen dersom det var et eller annet jeg slet med i oppgaven, noe som jeg også har benyttet meg av i stor grad ☺. Du har også truet med bilvask, og alltid hatt svampen og turtlewaxen klar i tilfelle jeg skulle finne på å ligge på latsiden. Dette gjorde jeg også i stor grad og har vel strengt talt fortjent en bilvask eller to. Jeg har selv lært mye av å skrive denne oppgaven, og selv om det til tider har vært et slit, må jeg også innrømme at det har vært veldig morsomt å jobbe med denne oppgaven. Spesielt det siste semesteret da jeg begynte å se hvordan oppgaven kom til å se ut. Jeg vil også rette en stor takk til de nærmeste vennene mine for den forståelse og tålmodighet de har vist meg i de siste månedene, når jeg har arbeidet med å få ferdig denne oppgaven i tide. Stor takk til Mathias, Pål, Jannis og Mats. Jeg vil til slutt takke familien min for all den støtten jeg har fått. Takk til mamma og pappa for at dere alltid er der i gode og ikke fullt så gode dager. Storebroren min Antonio for å ha kommet med gode språklige og strukturelle forslag til oppgaven, og lillebroren min Ivan for kost, losji og lommepenger det siste semesteret av masteroppgaven ☺.

Tomislav Suton, 16.05.2013, Oslo

Innholdsfortegnelse

Innledning og Sverres Bagges tese	s. 5
Problemstilling	s. 7
Tese og oppgavens mål	s. 7
Historiografi	s. 8
Kilder og metodiske utfordringer	s. 11
Heimskringla	s. 12
Heimskringla som historisk kilde	s. 13
Sverres saga	s. 13
Sverres saga som historisk kilde	s. 14
Dokumenter under Magnus Erlingsson	s. 15
Avgrensing	s. 16
1: Fra plyndringsøkonomi til godsøkonomi	s.17
Det norrøne samfunnet	s.17
Organisering av høvdingdømmet og kongedømmet	s.21
Kongens donasjonspolitikk	s. 24
Alrekstad og Seim	s.27
Fitjar	s.28
Gjerde	s. 28
Lendmennenes og høvdingenes maktgrunnlag	s. 30
Konklusjon	s. 37
2: Kirkens økonomi under kongens og høvdingenes makt?	s. 39
Kirkens økonomiske grunnlag	s. 40
De norske kirkene: tid og sted	s. 41
Hvem bygde kirkene?	s. 43
Kirkeorganisasjonen	s. 44
Reformbevegelsen	s. 52
Konklusjon	s. 54

3: Kirkens økonomi under biskopen og erkebiskopens makt	s. 56
Forutsetninger for opprettelsen av den norske kirkeprovinsen	s. 57
Kirkelige reformer	s. 62
Canones Nidrosensis	s. 67
Stormennenes endrede og nye maktgrunnlag	s. 73
Konklusjon	s. 78
4: Den norske kirkes økonomi under kong Sverre	s. 81
Sverres kamp med den norske kirke	s. 82
Kongens patronatsrett under Sverre	s. 86
Det verdslige aristokratiets patronatsrett	s. 92
Konklusjon	s. 98
Hovedkonklusjon	s. 100
Litteraturliste	s. 105
Kilder	s. 105
Sekundærlitteratur	s. 105

Innledning og Sverre Bagges teser om den aristokratiske krisen i borgerkrigsperioden i Norge

I 1986 publiserte Sverre Bagge artikkelen ”Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen”. Denne artikkelen, som omhandler Bagges teser om den aristokratiske krisen i borgerkrigstiden, har de siste 20 årene vært dominerende innenfor den norske historieforskningen. Artikkelen har spilt en stor rolle i hvordan man har tolket borgerkrigene i nyere tid, og vil dermed spille en helt sentral rolle i oppgaven min når jeg selv skal ta for meg denne aristokratiske krisen i borgerkrigstiden.

Bagge mener at borgerkrigen var et resultat av en ressurskrise innen aristokratiet som skyldtes opphøret av vikingferdene, kirkens utvikling i perioden 1030–1130 og kongens stadig mer omfattende donasjoner til kirken. Dette gikk ut over aristokratiets muligheter til å skaffe seg inntekter fra kongstjenesten¹. Han legger dermed stor vekt på at inntektene man fikk fra vikingferdene må ha spilt en vesentlig rolle i å finansiere gaveutveksling, og at når dette avtar på 1030- tallet, så klarer ikke høvdingene å opprettholde den politiske makten gjennom et lokalt maktgrunnlag. Dette førte til at stormenn gikk inn i kongens tjeneste for å kompensere for tapet av inntekter man fikk fra vikingferdene, ved at kongen nå kunne dele ut jordegods som veitsler eller gaver². Sverre Bagge hevder også at kirken etablerte seg som en betydelig jordeier mellom 1030–1130, grunnet gaver fra kongen og stormenn. Dette medførte at en stor del av kongens jordegods var blitt overført til kirken og dens tilhengere ved starten av borgerkrigstiden, noe som igjen førte til større konkurranse blant aristokratiet om kongens gunst. Det spesielle med kirken var at i det øyeblikket man aksepterte dens budskap om frelse etter døden, hadde den nå uendelige immaterielle ressurser å gi til gjengjeld for materielle gaver. Kongen hadde stor kontroll over kirken i denne perioden, og en sterk og rik kirke var også en styrke for kongemakten. Overføringene til kirken må imidlertid ha vært katastrofale i dobbelt forstand for det verdslige aristokratiet. For det første gikk store mengder gods ut av sirkulasjon, og dermed ble det mindre jordegods til å belønne aristokratiets medlemmer. For det andre ble høvdingenes lokale maktposisjon undergravet og truet gjennom en rik kirke, og utbyggingen av kirkens organisasjon.

---

¹ Bagge, 1986, s. 145

² Bagge, 1986, s. 163

Det er ifølge Bagge dette som gjør at konflikter som under normale omstendigheter kunne lede til sporadiske kamper mellom de øverste samfunnsklassene, nå førte til langvarig og blodig krig³. Borgerkrigene representerte en løsning på denne ressurskrisen, som på en side bidro til et mannefall innen aristokratiet og refordeling av jordegods, men også til en militær mobilisering som samlet aristokratiet rundt kongemakten. Den militære spesialiseringen førte til økte inntekter for begge parter, selv om kongen var den som tjente mest på dette. Dette skjedde ikke i like stor grad i Norge som i de andre nordiske landene, ettersom bøndene fortsatt spilte en viktig rolle i militæret gjennom flåten, og statsmakten måtte bygges ut i samarbeid med bondesamfunnet⁴. Bagge skiller mellom et førstatlig samfunn før borgerkrigene og et statlig samfunn etter, hvor man går fra et system bygd opp på gjensidighetsprinsippet og re-distribusjon innenfor en hedensk tro, til et samfunn med mer byråkratiske trekk. Dette ser vi spesielt på militæret, rettshåndhevingen og de faste skattene som borgerkrigen er med på å innføre⁵. Det er verdt å merke seg at Sverre Bagge ikke tallfester det verdslige aristokratiets økonomi eller hvor store inntekter de mister i løpet av denne perioden. Dette er noe vi ikke finner i kildene, og dermed bygger Bagge på et generelt resonnement når han skal forklare den aristokratiske krisen i borgerkrigstiden.

Sverre Bagge deler borgerkrigsperioden inn i 4 ulike perioder etter konfliktnivå:

1. Den lange fredsperioden 1030–1130.
2. En periode med relativt kortvarige konflikter og skiftende partikonstellasjoner 1130–1160.
3. Fastere partidannelser og i neste omgang langvarige og blodige konflikter 1160–1208.
4. Tilnærming mellom partiene, relativt kortvarige og regionalt avgrensede opprør fra marginalgrupper eller enkeltpersoner 1208–1240⁶.

Artikkelen ”Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen” har, som jeg nevner ovenfor, vært dominerende i norsk historieforskning når det gjelder å forklare den

---

³ Bagge, 1986, s. 164 -165

⁴ Bagge, 1986, s. 145

⁵ Lindkvist, 2010, s. 300, Helle, 2009, s. 573, 596 -597

⁶ Bagge, 1986, s. 158

aristokratiske krisen i borgerkrigstiden. Sverre Bagge var en av Knut Helles elever og viderefører i stor grad hans tanker. Han har blant annet modifisert den marxistiske hypotesen fra Andreas Homsen og Edvard Bull og legger vekt på et funksjonelt forhold mellom konge og bønder. De aller fleste historikere slutter opp om de tesene Bagge presenterer. Dette kan vi blant annet se i bøkene til Knut Helle "Norge blir en stat 1130– 1319", Jon Vidar Sigurdsson i "Norsk historie 800 –1300", Claus Kraag i "Norges historie frem til 1319" og i Hans Jacob Ornings "Norvegr Norges historie Frem til 1400". Disse verkene danner et grundig og dyptgående bilde av borgerkrigstiden og den politiske kampen om makten i landet.

Problemstilling

Et sentralt punkt i min problemstilling vil være Bagges påstander om årsakene til utbruddet av borgerkrigen.

Hvordan har inntektsgrunnlaget til de norske høvdingene endret seg i løpet av perioden 1000–1200-tallet? Er opphøret av vikingferdene, kirkens utvikling i denne perioden og kongens donasjoner til kirken med på å innføre en økonomisk ressurskrise i aristokratiet i starten av borgerkrigstiden (1130)?

Tese og oppgavens mål

I denne oppgaven ønsker jeg å korrigere samt nyansere en del av Sverre Bagges argumenter fra artikkelen «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen» og andre norske historikers argumenter når det gjelder dette temaet. Jeg er uenig med Bagges argumenter om at det er en ressurskrise i det verdslige aristokratiet rundt 1130, og at det er hovedgrunnen til at det blir en borgerkrig i Norge i perioden 1130-1240. Jeg er av den oppfatning at vi ikke kan snakke om en aristokratisk krise før tidligst på 1200-tallet, ettersom det økonomiske maktgrunnlaget til stormennene fortsatt står sterkt på denne tiden. Bagge overvurderer etter min mening inntektene man fikk fra vikingferder. Selv om plyndring kunne være viktig for aristokratiets økonomi, mener jeg at korstogene oppveier for tapet av disse inntektene. Det var også aristokratiets jordegods som var deres viktigste inntektskilde. De hadde ofte de største gårdene og dermed størst landskyld. På 1100-tallet bygger det verdslige aristokratiet kirker på gårdene deres og dermed blir dette en del av jordegodset. Jeg mener at dette fører til at aristokratiet får en ny og stor inntekt på 1100-tallet. De kirkelige inntektene ble nå helt essensielt for det økonomiske maktgrunnlaget til aristokratiet, og jeg mener at de har kontroll over disse inntektene helt frem til midten av 1200-tallet. Dermed er jeg uenig med Bagge som

hevder at kirken ble en betydelig jordeier mellom 1030 og 1130. Jeg mener at kirken først får omfattende donasjoner av kongen og stormenn fra midten og slutten av 1100-tallet.

Hovedmålet med denne masteroppgaven vil være å fastslå når det brøt ut en aristokratisk krise blant det norske aristokratiet i borgerkrigsperioden, og hva som var de viktigste årsakene til denne krisen. Med begrepet aristokratisk krise mener jeg perioden når norske stormenn går fra å ha et lokalt maktgrunnlag bygd på plyndring og jordegods, til å bli en ren tjenesteadel under kongen. Det blir av den grunn essensielt å se på det økonomiske maktgrunnlaget til det verdslige aristokratiet helt tilbake på 1000- og 1100-tallet, ettersom det er da Bagge mener vi har en aristokratisk krise. Dette vil også gjøre det lettere å se om det er kontinuitet eller store forandringer når det gjelder deres økonomi og velstand i borgerkrigstiden. Høvdingene var ikke helt og alene ansvarlige for sin egen økonomi. Det er nemlig to andre faktorer som spiller en stor rolle og påvirker deres inntektsgrunnlag, kongemakten og kirken. Derfor vil det være viktig i tillegg til å se på høvdingenes egne inntektskilder, som for eksempel fortjeneste ved vikingferder, korstog og landskyld, og ta for seg utviklingen i kongens og kirkens økonomi og makt i denne perioden. Kongens donasjonspolitik og konfiskeringer, samt kirkens eiendommer og jordegods er faktorer som påvirker høvdingenes velstand. Av den grunn vil jeg også inkludere slike elementer når jeg skal analysere når og hvorfor det oppstår en ressurskrise i det verdslige aristokratiet.

Historiografi:

Norsk middelalderforskning har fra 1800-tallet fokusert på nasjonalpolitiske problemstillinger i høymiddelalderen. Landets samling, og utviklingen av det norske kongedømmet har stått i fokus. Disse problemstillingene er også viktige i dag, men har blitt modifisert gjennom en økende interesse for økonomisk-sosiale forhold og en bredere samfunnshistorisk orientering innenfor en materialistisk historieskrivning. Det er de samme fire hovedkrefter i både eldre og nyere forskning, nemlig kongedømmet, geistligheten organisert i kirken, det verdslige aristokratiet og bøndene. Forholdet mellom kongemakt og kirke er uten tvil det temaet som har opptatt flest norske middelalderhistorikere. Dette er i og for seg ikke så bemerkelsesverdig, med tanke på de to institusjonenes størrelse og hvor sentrale de er i de rikspolitiske hendelsene i denne perioden. Det norske aristokratiet har ikke blitt behandlet i like stor grad som kongemakten og kirken. Av den grunn har jeg valgt en oppgave der det verdslige aristokratiet står i fokus. Som følge av dette har historiografi-delen ikke vært spesielt enkel å sette sammen. Noen forfattere som har skrevet om forholdet mellom

kongemakt og kirke, økonomiske forhold, jordbruksforhold og kirkehistorie kan imidlertid være relevante for oppgaven min:

Historikere som Rudolf Keyser, P.A. Munch og Ernst Sars skrev allmenne oversiktsverk over disse emnene, hvor hovedfokuset var de rettslige og institusjonelle aspektene som førte til Norges tilblivelse. De la vekt på at det var en spenning mellom aristokratiet og konge, som kunne føre til konflikter mellom de to partene. Kongedømmet er samlende mens aristokratiet er statsoppløsende. Etter århundreskiftet dukket en ny historikergenerasjon opp, som forsøkte å finne svarene på rikets fremvekst i de økonomiske forholdene. Historikere som Edvard Bull, Halvdan Koht, Johan Schreiner og Andreas Holmsen var foregangsmenn for den økonomiske innfallsvinkelen til den politiske og sosiale utviklingen i middelalderens Norge. Holmsen og Bull var inspirert av agrarskolen som vektlegger jordbruks og eiendomsforhold. De konkluderte med at den landeiende klassen undertrykket bøndene i en høyt utviklet og effektivt organisert stat. Solidariteten mellom kongedømme og verdslig og geistlig aristokrati skyldes at de alle er store jordegodseiere. Kongedømmet blir dermed et organ for stormennenes interesser. Dette synet kalles vanlig for redskapsteorien. Per Sveaas Andersen, Claus Krag og Knut Helle skrev senere om Norges samling og den politiske utviklingen der de tar både rettslige, institusjonelle, økonomiske, samfunnsmessige, geopolitiske, religiøse og ideologiske forhold i betraktning i sine framstillinger av norsk historie. Helle angrep den marxistiske tradisjon i norsk middelalderforskning. Han stiller seg tvilende til grunnleggende teser hos den materialistiske historiegenerasjonen, blant annet aristokratiseringen av samfunnet. Han regner med relativt aristokratiske samfunnsforhold gjennom hele middelalderen, i den forstand at et snevrere lag av befolkningen har skilt seg ut gjennom rikdom, sosial anseelse og politisk makt. Helle trekker klassebegrepet mer i bakgrunn til fordel for en sterkere fremhevelse av samspill og avhengighet mellom gruppene.

For eldre historieskrivning var kirken i høymiddelalderen i første rekke en overnasjonalt ledet institusjon som søkte politisk makt på bekostning av det nasjonale kongedømmet. Grunnlaget for en selvstendig kirkemakt ble lagt med opprettelsen av erkesetet i Nidaros 1152–53 og hierarkiske fremstøt i de nærmeste årtier. Kirken gikk ubeseiret ut av striden med kong Sverre, og søkte den følgende tiden å styrke sin samfunnsmakt⁷. I den materialistiske historieskrivningen etter århundreskiftet er det eldre, negative og protestantisk pregede synet på middelalderkirken blitt noe mer nyansert. Koht, Bull, Schreiner og Holmsen vektlegger

---

⁷ Helle, 1996, s. 30

blant annet det politiske samarbeidet mellom kirke og stat. De to institusjonene er forankret i felles interesser på det økonomiske plan, men maktinteressene hos kirkens ledere er fortsatt disse historikernes hovedfokus⁸. Paasche, Kolsrud og Johnsen på sin side har reagert mot å overdrive betydningen av maktaspektet i kirkepolitikken. De ser på dette mer som et middel for å realisere et religiøst program, hvor fremgangsmåtene til tider kunne overskygge målet. Disse historikerne har også gitt en bredere skildring av kirkens samfunnsrolle der de vektlegger den økende religiøse og kulturelle betydningen kristendommen har på den norske befolkningen. Paasche, Kolsrud og Johnsen legger også vekt på den nye religionens siviliserende og pasifiserende rolle i samfunnslivet, og dens andel i utbyggingen av høymiddelalderens statsorganisasjon. Disse synspunktene har til tider vært fruktbare, men vært forbundet med for sterk isolering av kirken, og en tendens til å forveksle dens program med hva kirken faktisk utrettet i praksis⁹.

En dyptgående analyse av det verdslige aristokratiet i høymiddelalderen er fortsatt en av de viktigste uløste oppgavene i norsk middelalderforskning. Historikere er likevel enige om at det hjemlige aristokratiet skifter karakter i løpet av høymiddelalderen. Et gammelt ættaristokrati med et hovedsakelig lokalt maktgrunnlag blir avløst av stormenn som i høyere grad bygger sin samfunnsstilling på deltakelse i det kongelige tjenestearistokratiet innenfor kongens hird¹⁰. Overgangen til et tjenestearistokrati blir datert i andre halvpart av 1100-tallet, da man fikk en sterkere rikskongemakt. De fleste historikere har regnet kong Sverres seier over Magnus Erlingsson for det avgjørende vendepunktet i aristokratiets utvikling, ettersom dette medførte et kraftig blodtap blant de gamle høvdingættene, og mer lavættede folk som hadde tjent under Sverre trådte nå frem. Sverres seier var et skarpt brudd på utviklingen der de gamle ættene ble mer eller mindre utryddet og den nye tjenesteadelen var vesentlig forskjellig fra dem både i sammensetning og maktgrunnlag¹¹. Ernst Sars vil ikke en gang regne med et reelt aristokrati under Sverres regjeringsperiode. I forrige århundre mente historikere at det var en sterkere kontinuitet innenfor aristokratiet, og vi ser også mye av det samme i nyere forskning der den sosiale og politiske sammenhengen mellom aristokratiet før og etter Sverre er sterkt betont¹². Det er nok likevel rimelig at det har skjedd et gradvis skifte i aristokratiets

---

⁸ Helle, 1996, s. 30

⁹ Helle, 1996, s. 30

¹⁰ Helle, 1996, s. 30-31

¹¹ Helle, 1996, s. 31. Keyser, Munch, Hertzberg, Taranger, Bugge og Johnsen er blant annet historikere som går god for denne tesen.

¹² Helle, 1996, s. 31. Historikere som Nielsen, Storm, Bull, Schreiner og Holmsen.

karakter i takt med rikssamlingen, hovedsakelig under Sverre. Utviklingen gikk fra et ættearistokrati til å være et statstjenende riksaristokrati. Eldre historieskrivning regnet gjennomgående at aristokratiet gikk politisk svekket, for ikke å si tilintetgjort ut av høymiddelalderen. De gamle ættene var mer eller mindre satt ut av spill etter borgerkrigene, og grunnet jordmangel klarte den nye tjenesteadelen verken å hevde seg innenfor kongedømmet eller overfor nabolandenes adel¹³.

Nyere historieskrivning legger likevel vekt på at aristokratiet styrker sin samfunnsstilling mot slutten av høymiddelalderen på det økonomiske, sosiale og politiske planet. Koht mener blant annet at stormennene utnytter sin tjenestestilling i statsstyringen til å føre en stadig mer utpreget standpolitikk. Det er spesielt gjennom en økende jordegodsdannelse det økonomiske aspektet styrkes. Dette skaper et jordeiende aristokrati som styrker sin økonomiske og sosiale maktstilling, ved at bøndene går fra å være selveiere til å bli leilendinger under denne eliten¹⁴. Eldre historieskrivning regnet jordegods for en viktig del av aristokratiets maktgrunnlag, og man mente gjennomgående at godsdannelsen var kommet meget langt allerede i eldre middelalder. Denne utviklingen fortsatte likevel i høymiddelalderen¹⁵. Det er likevel uenighet blant norske historikere når det gjelder datering av når flertallet av bøndene ble leilendinger. Sars mener at dette skjer ved inngangen til forhistorisk tid, Koht hevder at det skjer i løpet av vikingtiden, mens Munch og Hertzberg hevder at det finner sted først på midten av 1100-tallet¹⁶. Nyere historieskrivning legger vekt på at denne utviklingen forekommer noe senere, og dermed blir leilendingsvesenet en langt yngre og mer hurtigvirkende prosess enn tidligere antatt. Dette fører til at man i sterkere grad betoner dens følger for samfunnsutviklingen¹⁷.

Kilder og metodiske utfordringer

Det finnes få skrevne primærkilder i Norge, ettersom man har å gjøre med en muntlig kultur i et førstetlig samfunn, der skrift ikke var nødvendig for verken styring, administrasjon eller konfliktløsning. Den islandske sagalitteraturen er mye rikere enn den norske, og omhandler mange konflikter som også finner sted i Norge. Sagalitteraturen byr allikevel på flere utfordringer for forskere. Hovedårsaken til dette er at hendelsene ikke ble skrevet ned før flere

---

¹³ Helle, 1996, s. 31. Historikere som Keyser, Munch, Sars, Bugge og Johnsen.

¹⁴ Helle, 1996, s. 32. Historikere som Bull, Schreiner og Holmsen

¹⁵ Helle, 1996, s. 32. Historikere som Keyser, Munch, Hertzberg, Sars, Bugge, Johnsen og Koht.

¹⁶ Helle, 1996, s. 32.

¹⁷ Helle, 1996, s. 32. Historikere som Bull, Taranger og Holmsen

hundre år etter at de tok sted, og den store tidsavstanden svekker kildenes troverdighet. Hvor pålitelige disse skriftene er har vært gjenstand for debatt i flere hundre år. Kildene til borgerkrigstiden er få sammenlignet med det vi har om senmiddelalderen i Norge, men de er heller ikke fraværende slik situasjonen i stor grad var på 1000-tallet. Dette gjelder spesielt skriftlige verk: Brev, dokumenter, lover og sagaer, som vi får stadig mer av fra det tolvte århundret.

De skriftlige kildene jeg bruker kan deles i to, sagaer og dokumenter/lover. De to sagaene i oppgaven kan også deles inn i fortidssagaer (Heimskringla) og samtidssagaer (Sverres saga). Heimskringla går inn under begge disse to typene, men jeg vil i all hovedsak bruke den nyeste delen av Heimskringla, som da fører til at den nærmest blir en samtidssaga. Norske historikere ser på Sverres saga som mer presis i sin fremstilling, på grunn av den korte tiden fra hendelsene tok sted, til de ble skrevet ned. Samtidssagaene kan brukes på to måter; som levning eller som beretning. Som beretning kan sagaene fortelle om de menneskene eller det samfunnet kilden omhandler. Som levning kan de brukes til å gi oss kunnskap og forståelse om kildens opphavssituasjon. Jeg vil for det meste bruke sagaene i oppgaven som beretninger. De nyeste delene av Heimskringla, som er skrevet ned kort tid etter at hendelsene fant sted, gjør det mulig for Snorre å ha relativt sikre kilder til vikingferdene på slutten av 1000-tallet, opprettelsen av erkebispesetet og kroningen av Magnus Erlingsson.

Heimskringla

Norges kongesagaer, også kalt Heimskringla, ble skrevet av den islandske stormannen og historikeren Snorre Sturlasson mellom 1220 og 1230¹⁸. Den begynner med Ynglinge-saga, som tar for seg konger av ynglingeætten fra forhistorisk tid og opp til 800-tallet. Deretter følger sagaer om de norske kongene fra Halvdan Svarte, og verket avsluttes med slaget på Re omkring 1177 i sagaen om kong Magnus Erlingsson. Snorre Sturlasson nevner i sin innledning til Heimskringla at han skrev ned alt det han visste om de herskere og ættene som hadde styrt i Norden. Som kilder brukte han ættetalene til konger og stormenn, og særlig skaldedikt blir benyttet i mye større utstrekning enn i de andre sagaene¹⁹. Snorre regnet skaldekvadene for å være gode og sikre kilder til eldre tider. De ble laget for å ære kongene, og hvis skalden løy om kongens gjerninger ville det bli betraktet som hån, og ikke ros. De er

---

¹⁸ Holm-Olsen og Heggelund 1982:178; Hødnebo 2005:XXI

¹⁹ Andersen 1977:25-27; Holm-Olsen og Heggelund 1982:183

bygd opp etter en svært streng form som gjør at de trolig forble uendret gjennom overlevering.

Den eneste navngitte kilden Snorre oppgir, når man ser bort fra skaldene som ofte blir nevnt, er boken til presten Are Frode, som også skrev om norske konger. Man regner med at denne boken skrevet ned omkring 1120 (1068–1148)²⁰. Selv om Snorre var en lærd historiker, kunne han endre på deler av teksten der han syntes det passet, for å få en mer flytende historie. Dette var vanlig praksis i middelalderen, hvor man aksepterte at ikke alt var gjengitt nøyaktig slik det hadde forekommet²¹. Snorre skriver også at han har brukt historiske dikt som man ikke kan vite om er helt korrekte, men at han inkluderer disse fordi lærde menn har ment de var sanne. Han skildrer også konfliktenes årsak, forløp og resultat på en grundigere måte enn andre sagaforfattere. Dermed får vi et mer helhetlig bilde av konflikten. Den islandske historikeren er også en av de få innenfor sagalitteraturen vi faktisk har relativt god kunnskap om, noe som gjør oss i bedre stand til å forklare hvilke premisser Snorre skrev ut i fra.

Heimskringla som historisk kilde

Som alltid når det gjelder bruk av dokumenter må man gjøre en kildekritisk vurdering av materialet. Det har lenge vært en faglig diskusjon rundt bruken av skriftlige kilder og deres historiske troverdighet. Heimskringla har for eksempel gått fra å bli betraktet som helt historisk korrekt, til at man bestrider nesten alt som står der. Begge disse ytterpunktene er nok å gå for langt, og de fleste forskere mener at sannheten ligger et sted i mellom²². Heimskringla er basert på en muntlig kultur, og Snorre brukte menneskers kunnskap om fortiden til å skrive Kongesagaene²³. Han var del av høymiddelalderens aristokratiske og lærde miljø, og fulgte de reglene og normene som gjaldt for datidens historieskrivning. Det betydde at han ikke fritt kunne dikte opp hendelsesforløp, men at han var bundet av eksisterende skriftlige og muntlige kilder²⁴. Selv om fortidssagaenes sammenknytting av enkelthistorier, personer og hendelser ikke er pålitelig som beretninger, så kan disse sagaene fortelle om generelle samfunnsforhold

---

²⁰ Andersen 1977:25-27; Holm-Olsen og Heggelund 1982:193; Hødnebo 2005:XXII-XXIV, Mortensen og Mundal, 2003, s. 358, 373

²¹ Holm-Olsen og Heggelund 1982:193-194; Hødnebo 2005:XXVII-XXXIV

²² Eriksen 2010:18

²³ Bagge 2002; Eriksen 2010:18-19

²⁴ Kjeldstadli 1994:61,

i tiden de omhandler. Derfor vil ”historisk sannsynlighet” være et nyttig begrep når vi skal vurdere Snorres Heimskringla og dens kildeverdi²⁵.

Sverres saga

Sverres saga omhandler tiden fra Sverres fødsel på Færøyene, trolig tidlig på 1150-tallet²⁶, til hans død i Bergen i 1202. Sverre Sigurdsson trer inn som en viktig aktør i landets historie etter slaget på Re i 1177, og er en sentral figur i Norges middelalderforskning. Historien om den unge presten fra Færøyene, som i løpet av en periode på 25 år gikk fra å være leder for en liten opprørsflokk til å bli Norges konge, har fengslet historikere mer enn noen annen middelalderkonge. Innholdet i Sverres saga dreier seg om kong Sverres kamp mot kirken og kong Magnus Erlingsson, i perioden som ofte blir kalt for ”borgekrigene” (1130–1240).

Denne betegnelsen er ikke fullt ut dekkende for det overnevnte tidsrommet, da stridighetene i kortere eller lengre perioder ble avbrutt av relativt fredelige tider. Det var særlig de tre siste årtiene på 1100-tallet et bredere lag av befolkningen ble med i borgerkrigene. Ellers ble den utkjempet av et begrenset antall mer eller mindre profesjonelle krigere²⁷. Likevel er det liten tvil om at Sverres tid i Norge (1176–1202) representerer en epoke preget av uroligheter og sterk innbyrdesstrid.

Sverres saga som historisk kilde

Sverres saga er en av få norrøne kilder vi vet hvordan er blitt til. Første del (Grýla) ble forfattet av den islandske abbeden Karl Jonsson mens kong Sverre selv ”*satt over og rådde for hva som skulle skrives*”²⁸. Det hersker uenighet om hvor stor del av sagaen Grýla omfatter. Det er muligens bare fra Sverres stridssår fram til Erling Jarls fall på Kalveskinnet i 1179, men det er vanskelig å finne et definitivt skille med resten av verket²⁹. Hvorvidt det er Karl Jonsson som har skrevet hele sagaen, er også omstridt³⁰. Sverres saga er et talerør for hans politiske program, og bærer preg av å være en offisiell kongebiografi. Grýla framstiller kongen slik Sverre selv ønsker, og myten om hans fødsel, oppvekst, drømmer og rett til kongsnavn står sentralt i åpningskapitlene. Resten av sagaen er mer balansert i sin historiske

---

²⁵ Eriksen 2010:20; Orning 2004:17

²⁶ Helle, Knut.1996:79-80

²⁷ Helle, Knut. 1996:37

²⁸ Holtmark, Anne. Forord i Sverres saga. En tale mot biskopene. Oslo.1961, Mortensen og Mundal, 2003, s. 373

²⁹ Helle, Knut 1996:79, Holtmark, Anne. Forord i Sverres saga. En tale mot biskopene. Oslo.1961

³⁰ Holtmark, Anne. 1961:6.

framstilling, selv om innholdet røper at forfatteren eller forfatterne identifiserer seg med Sverre og står på hans side³¹. Det er sannsynlig at denne delen ble skrevet etter fortellinger fra menn som hadde vært med Sverre eller hadde hørt og sett hendelsene som sagen forteller om³². Det er derfor viktig å huske på at selv om samtidssagaene regnes for å være forholdsvis troverdige kilder, bør man være bevisst på at forfatteren kan ha hatt egne politiske eller religiøse motiver. Sverres saga et eksempel på at man brukte historieskrivingen til sin egen og kongemaktens fordel³³. Kongenes bruk av historieskriving for å styrke egen makt var ikke spesielt for Norge, men stemte overens med eksempler i Europa hvor konger og fyrster ofte brukte litteraturen for å fremme egen politikk³⁴.

Dokumenter under Magnus Erlingsson

Den andre kildegruppen jeg benytter meg av er dokumenter – brev og lover. Blant annet tronfølgeoven, som slår fast enekongedømme i Norge. Tronfølgeoven er knyttet til kroningen av Magnus Erlingsson i 1163/64. Magnus sverger trofasthet til landet og til den katolske kirke, som er hovedårsaken til at han blir valgt inn som konge. Jeg vil også ta i bruk Magnus Erlingssons kroningsed og privilegiebrev til den norske kirke, hvor han gir flere fordeler til erkebispestolen og stadfester gamle rettigheter, som for eksempel avkall på kongelig investitur. Til slutt vil også Canones Nidrosensis bli brukt i oppgaven.

Magnus Erlingssons privilegiebrev har vært svært omdiskutert, og flere har hevdet at det er snakk om en forfalskning. I dag er de fleste enige om at brevet er ekte, men det strides fortsatt om dateringen blant norske historikere. Disse fire kildene – tronfølgeoven, kroningseden, privilegiebrevet og CN kan alle knyttes til Magnus Erlingssons kongedømme og til Øystein Erlendssons tid som erkebiskop. Erik Gunnes påstår i sin bok "Erkebiskop Øystein" fra 1995, at han meget vel kan være opphavsmannen til alle de fire dokumentene. De vil derfor bli meget sentrale i arbeidet med min problemstilling, siden de kan si oss mye om forholdet mellom høvdinger, kirken og kongemakten. De eldste lovene kan også fortelle oss en del om kirkens stilling, blant annet om endringen av gaveretten, slått fast av Nicolaus Brekespear i 1152–53. Det at dette ikke ble vedtatt og skrevet ned før flere tiår etter, kaster lys over kirkens mangel på lovgivende makt. Det kan kanskje fortelle oss at innrømmelsene som ble gjort på

---

³¹ Helle, Knut.1996:79

³² Holtsmark, 1961: s.6

³³ Helle 1996:78-79; Holm-Olsen og Heggelund 1982:94-95; Krag 2005

³⁴ Helle 1996:79; Holm-Olsen og Heggelund 1982:95, Mortensen og Mundal, 2003, s. 373

1150-tallet ikke nødvendigvis ble fulgt opp, og at de sannsynligvis påvirket erkebiskopens strategi på 1160-tallet.

Avgrensing

Når det gjelder oppgavens avgrensing vil jeg i kapittel 1 se på kongens donasjonspolitik til kirkelige institusjoner og lendmenn. Jeg vil også undersøke hvor store inntekter høvdingene kunne få fra vikingferder og hvor lenge disse vikingferdene foregikk. Inntekter fra landskyld og korstog vil også bli tatt med i betraktningen av aristokratiets økonomi. Det vil være vanskelig å befestе nøyaktige tall, ettersom det står svært lite om det i kildene, men jeg vil forsøke å gi en generell vurdering av høvdingenes inntekter som Sverre Bagge gjør i sin artikkel. Kapittel 2 vil ta for seg den kirkelige organisasjonen i Europa og Norge i perioden før 1152–53, for å sammenligne likheter og ulikheter i de kirkelige organisasjonene, og se om den norske kirkeorganisasjonen har blitt påvirket av de europeiske kirkeorganisasjonene. Jeg vil også bedømme hvor selvstendig den norske kirkeorganisasjonen er. I den forbindelse vil det være hensiktsmessig å undersøke når kirkene blir bygd, hvem som bygger dem, og hvem som kontrollerer de kirkelige inntektene. I kapittel 3 vil opprettelsen av erkebispesetet stå i fokus og jeg vil se på om dette skjer ut ifra norske eller europeiske forhold. Her vil også de kirkelige reformene som blir innført i 1152–53 og under kong Magnus Erlingssons regjeringsperiode være sentrale, når jeg skal undersøke om de fører til endringer i den kirkelige organisasjonen, og eventuelt hva dette har å bety for det verdslige aristokratiets økonomi. I kapittel 4 vil jeg ta for meg kirken under kong Sverres regjeringsperiode, der det helt sentrale spørsmålet vil være hvor stor makt kongen og det verdslige aristokratiet har over kirken og de kirkelige inntektene. Her vil jeg også se på når og hvorfor det forekommer en økonomisk krise innenfor det verdslige aristokratiet.

Kapittel 1: Fra plyndringsøkonomi til godsøkonomi?

I dette kapitlet vil jeg først ta for meg overgangen fra plyndringsøkonomi til godsøkonomi. Jeg vil blant annet undersøke hvilke inntekter høvdingen og lendmenn hadde under vikingtiden og i høymiddelalderen, og hvor store disse inntektene var. Jeg vil også se på når lendmannsombudet blir etablert, og om det er en kontinuitet i det verdslige aristokratiet fra vikingtiden til middelalderen. Blir lendmennene rekruttert fra de mektige høvding familiene i vikingtiden, eller er lendmannsombudet et nytt styringssystem som først ble etablert utover på 1100- og 1200-tallet, da statsmakten for alvor festet sitt administrative grep om riket, og da med nye menn av nye ætter? Til slutt vil jeg se på kongens donasjonspolitikk i form av jordeiendommer til kirken og det verdslige aristokratiet.

Det norrøne samfunnet

I den norrøne perioden er havet, og mer spesifikt sjøveien, den fremste samferdselsåren. Det er kontakten mellom øysamfunnene i Atlanterhavet og Norge som i det hele tatt gjør det mulig for oss å snakke om et norrønt samfunn med store likheter, og en felles samfunnsutvikling innen bosetning, økonomi, politikk og religion³⁵. Det norrøne samfunnet ble regnet for å være veldig krigersk, der ære og berømmelse spilte en viktig rolle, og utgjorde det etiske verdisystemet for det verdslige aristokratiet. Strid rundt ære og omdømme førte til konkurranse og kamper mellom de ulike partene fra samme samfunnslag. Målet med kampene var å utkonkurrere de øvrige aktørene og skape sosiale ulikheter i befolkningen³⁶. Blant norske høvdingen i det norrøne samfunnet foregikk det blodige maktkamper om kontroll av ressurser. Konkurranse rundt prestisjevarer, våpen, treller og mat måtte delvis skaffes gjennom krigføring og plyndring. Høvdingen hadde kriget og herjet i uminnelige tider, men det som skilte plyndringen fra foregående tider var at den økte i omfang, og derfor kan vi skille ut vikingferdene som et eget historisk fenomen³⁷. Krig og konflikter har vært en stor del av europeisk historie. Det er faktisk feil å anta at fred var vanlig, Norge var neppe noe unntak.

---

³⁵ Sigurdsson, 2008, s. 14

³⁶ Sigurdsson, 2008, s. 21

³⁷ Orning, 2011, s. 67

Høvdingene benyttet gaver og fester for opprette og opprettholde vennskap med bøndene. De tok også på seg ansvaret for å beskytte dem, og til gjengjeld skulle bøndene støtte høvdingen i deres kamper. Dette båndet mellom høvdingen og bonden er det vi kaller for et patron-klientforhold³⁸. Av den grunn ble det viktig for høvdingene både i Norge og på Island å opprettholde et visst konfliktnivå. Dersom det var mye fred, virket dette faktisk ødeleggende for maktgrunnlaget deres³⁹. Det er mulig å karakterisere høvdingmakten som en snøball. Den vokser når den er i bevegelse, men begynner å smelte med en gang den stopper. Dermed er ekspansjon helt essensielt for høvdingenes eksistens⁴⁰. De var derfor avhengig av å ha en hird, som var en gruppe med profesjonelle krigere som var lojale i kampen mot andre høvdinge. Av den grunn blir høvdingdømmene stadig færre, men også større enn de tidligere hadde vært. Grunnen til at noen velger å gå inn i kongens apparat var at de da hadde en større sjanse for å oppnå militær suksess. Krig og herjing gav stor gevinst og en god del av dette gikk til høvdingene selv, samtidig som man fikk et rykte for å være gode krigere. Målet om å tiltrekke seg mektige høvdinge var med på å motivere kongenes kriger og herjinger i utlandet. Lendmennene kunne også velge å gå inn og ut av kongens apparat, og de største og mektige høvdingene har nok gjort dette i stor grad for å ikke fullstendig underlegge seg kongen⁴¹.

På Sørvestlandet, som var et stort maktsenter for de norske vikinghøvdingene, ser det ut til at det rådet stor stabilitet i deres maktgrunnlag fra vikingtid og inn i høymiddelalderen. Endringer i løpet av denne perioden var først og fremst knyttet til religion og politikk⁴². Dermed kan det være aktuelt å nyansere det nasjonale perspektivet fra sagalitteraturen. Av den grunn kan man ikke betrakte Sørvestlandet som bare en del av Norge, men en del av det store kulturelle, økonomiske og politiske fellesskapet rundt Nordsjøbassenget⁴³. Norske høvdinge så først og fremst ikke til den norske kongen, men vendte seg mot to politiske og kulturelle sentre, et i Danmark og et i Wessex i England. Sagaenes fremstilling av rikssamlingen indikerer et norsk nasjonal rom under Harald Hårfagre. Man må likevel se på rikssamlingskonfliktene i et større perspektiv. Skandinavia var en del av den kulturelle og politiske utviklingen i datidas Nord-Europa. Det er en dualisme mellom Danmark og Wessex, der danske konger kontrollerer de norske områdene gjennom jarler/småkonger, mens de

---

³⁸ Sigurdsson, 2008, s. 23, og Krag, 2000, s. 37

³⁹ Sigurdsson, 2008, s.83

⁴⁰ Sigurdsson, 2008, s. 26

⁴¹ Tøtlandsmo, 1996, s. 92 - 93

⁴² Tøtlandsmo, 1996, s. 20

⁴³ Tøtlandsmo, 1996, s. 36

engelske kongene allierer seg med nordiske vikinghøvdinge for å etablere en statsdannelse i danskenes bakgård⁴⁴.

Ved inngangen til 900-tallet var Norge delt opp i tre politiske hovedområder. Harald Hårfagre og Hårfagreætten hadde konsolidert sin makt på Vestlandet, ladejarlene kontrollerte Trøndelag og Nord Norge, og Østlandet var under dansk herredømme. Hårfagreætten klarer å fjerne de siste Ladejarlene fra makten på 1000-tallet⁴⁵. Håkon den gode, Olav Tryggvason og Olav Haraldsson hadde alle sterke bånd til Wessex før de kom til Norge. Disse tre hentet blant annet biskopene sine derfra, som en bevisst strategi fra Wessex for å forsøke å dempe norske vikingtokter mot engelsk områder, men også for å etablere en statsmakt som kunne stå imot og utfordre Danmark i Skandinavia og på de britiske øyer⁴⁶. Det var først med disse kongene og deres etterfølgere at den norske kongemakten begynte å hevde seg i Viken. De var vikinghøvdinge på 1000-tallet som ble konger ved å kjøpe seg makten i Norge, og dette viser at det var store inntekter å hente fra vikingferder. Vi vet at ca 80 000 arabiske mynter ble funnet i Skandinavia i tidsrommet 800–965, de fleste i Uppland og på Gotland. I Norge er det funnet 400 mynter, de fleste i Trøndelag og Viken. Det ble også utbetalt danegjeld fra England i årene 991–1018 på mellom 60–70 tonn sølv i bytte mot at vikingene ikke angrep. Dette var en enorm sum, mange ganger større enn de årlige norske kongsinntektene i høymiddelalderen, som var på rundt på et kvart tonn⁴⁷. En stor del av danegjelden og annet gods må ha funnet veien til Norge og blitt benyttet i de lokale maktkampene av Håkon den gode, Olav Tryggvason og Olav Haraldsson. De brakte også med seg store gaver fra Wessex, noe som indikerer at de også fikk de materielle ressursene som var nødvendige for å etablere det nye kongedømmet her i landet fra England⁴⁸.

I Trøndelag fantes det et politisk system med en ideologi som legitimerte maktstrukturen ut fra et førkristent verdensbilde. Hovedmålet til kristningskongene var å bryte ned dette politiske systemet og erstatte det med en kristen ideologi. Til tross for inntekter fra vikingferder, danegjeld, plyndring i Danmark og aktiv støtte fra Wessex, ble forsøkene på å opprette et norsk kristent kongedømme stadig skubbet over ende av innenlandske opponenter

---

⁴⁴ Tøtlandsmo, 1996, s. 54

⁴⁵ Orning, 2011, s. 121

⁴⁶ Tøtlandsmo, 1996, s. 40, Snorres kongesagaer, 1998, s. 87

⁴⁷ Orning, 2011, s. 69, 91, og Lindkvist, 1988, s. 34

⁴⁸ Krag, 2000, s. 57, 60

og danskekongen⁴⁹. Isolert sett ender hvert politiske initiativ fra Wessex i å påvirke situasjonen i Norge med nederlag, men summen av disse har likevel en effekt. Det blir etablert en egen kirkeorganisasjon i landet, og kongedømmet som blir grunnlagt av Magnus den gode bygger nettopp på den karolingiske statstanken. Det vil si et kristent kongedømme basert på en allianse mellom konge og kirke⁵⁰. Kristendommen blir en del av det politiske systemet og Europa får en statsideologi den aldri før har hatt. Denne drivkraften har vært undervurdert i den norske vikingtidshistorien. Et kristent verdensbilde gav kongen en gudgitt plass i et hierarkisk system, og kunne således utnyttes som en ideologisk legitimering for den ekspanderende kongemakten⁵¹. Kongedømmet i Norge blir ikke like kortvarig ettersom Daneveldet faller fra hverandre etter Knut den mektiges død i 1035. Dette fører til indre strid i Danmark, og et maktvakuum som gjør det mulig for norske høvdinger i samarbeid med kirkens folk å etablere et stabilt kristent kongedømme med Magnus den gode på tronen⁵².

Vikingene hadde også kontroll over handelsrutene i Nord Europa på denne tiden, noe som helt sikkert skaffet dem store rikdommer. En viktig forutsetning for vikingangrepene var krigerkulturen i det norrøne samfunnet, der Valhall var det etterlengtede målet for enhver viking. Det viktigste for en viking var å skaffe seg rikdom og ære, og hele det norrøne samfunnet kan karakteriseres som et krigersamfunn⁵³. Selv om plyndring var viktig for høvdingenes økonomi, var det viktigste fundamentet i deres maktgrunnlag likevel jordgodset. Enkelte høvdinger har hatt veldig store gods, noe som tyder på at leilendingsvesenet allerede var etablert i tidlig vikingtid⁵⁴. Leilendingsvesenet var særlig utbredt i de mest folkerike og mest sentrale jordbruksbygdene i landet, det vil si i områdene rundt Oslofjorden, i kyststrøkene på Sørvestlandet og Vestlandet, på Opplandene og i Trøndelag. Det var bare i Agder-fylkene og i Telemark at dette systemet aldri ble særlig utbredt⁵⁵.

I Norge var perioden fra 900 til 1240 preget av blodige kamper, og konfliktene sto ikke bare mellom norske og danske konger, men også mellom norske konger, tronkandidater og norske høvdinger. Maktkamper og arveregler gjorde det politiske systemet i det norrøne samfunnet veldig ustabilt. Tronfølgeordningen for eksempel er en spesielt viktig nøkkel til å forstå den

---

⁴⁹ Tøtlandsmo, 1996, s. 45

⁵⁰ Tøtlandsmo, 1996, s. 37, Snorres kongesagaer, 1998, s. 127, 150

⁵¹ Tøtlandsmo, 1996, s. 38

⁵² Tøtlandsmo, 1996, s. 51, Sigurdsson, 2008, s. 28, og Krag, 2000, s. 65, 67, Snorres kongesagaer, 1998, s. 127

⁵³ Sigurdsson, 2008, s. 48

⁵⁴ Sigurdsson, 2008, s. 24, Orning, 2011, s. 161

⁵⁵ Sigurdsson, 2008, s. 193

politiske utviklingen i Norge i middelalderen. Sønner av tidligere konger hadde arverett, noe som betydde at flere konger kunne regjere samtidig. Makten skulle også deles likt mellom ekte og uektefødte sønner, noe som kunne resultere i konflikter mellom brødre. Denne regelen var en viktig årsak til strid og konflikter mellom forskjellige kongsemner og deres tilhengere. I store deler av det norrøne samfunnet er det kamp om tronen i de nordiske rikene. Innviklede ekteskapsforbindelser på tvers av landegrensene førte ofte til krig og konflikter. Det var selvfølgelig lange perioder med fred, men de konfliktløsningsmetodene som skapte fred på Island, Grønland og Færøyene gjorde det ikke i Norge⁵⁶. Dette førte til at unge og ambisiøse menn dro til Norge for å skaffe seg ære gjennom deltakelse i den norske kongens hird⁵⁷. Med andre ord var Norge et samfunn som i sterkere grad var opptatt av krig og ære. Norske historikere har vært uenige om når vikingperioden egentlig slutter, og det varierer fra Harald Hardrådes angrep på England i 1066 til Håkon Håkonssons tokt mot Skottland i 1263⁵⁸. Det er likevel vanlig å sette avslutningen av vikingperioden til midten av 1000-tallet, for etter det avtok vikingenes aktiviteter markant. Likevel tok det lang tid før de opphørte helt, og noen høvdinge hadde nok inntekter fra vikingferder også på 1100-tallet⁵⁹.

Organisering av høvdingdømmet og kongedømmet

Thomas Lindkvist mener at det skjer en overgang fra ekstern tilegnelse gjennom plyndring i form av vikingferdene, til en intern utnyttelse av jordbruksbefolkningen gjennom jordrente og skatter i høymiddelalderen. Tienden, landskyld, skatter og andre avgifter kan alle betegnes som former for en intern tilegnelse eller utnyttelse⁶⁰. Det var samfunnets herskende klasser som kontrollerte disse materielle godene. Dette er karakteristisk for det føydale samfunnet i Europa, men også det norrøne samfunnet hvor man bygger opp makten gjennom krigsorganisasjoner. De øverste klassene hadde nok i begynnelsen av vikingtiden begrensede midler til en intern tilegnelse, og dermed må plyndringer og tributter fra andre folk og områder ha spilt en betydningsfull rolle i oppbyggingen av deres herskerstrukturer. Hallvard Bjørkvik og Andreas Holmsen hevder likevel at det har vært høvdingdømmer med maktbasis i den lokale jordbruksproduksjonen allerede langt ned i førkristen tid. Deres makt var dermed i stor grad grunnlagt på inntekter fra lokalmiljøet. Holmsen og Bjørkvik forutsetter at det

---

⁵⁶ Sigurdsson, 2008, s. 101

⁵⁷ Sigurdsson, 2008, s. 86

⁵⁸ Sigurdsson, 2008, s. 163

⁵⁹ Sigurdsson, 2008, s. 35, og Krag, 2000, s. 76

⁶⁰ Lindkvist, 1988, s. 31

eksisterte en form for leilendingsvesen, og en høvdingmakt som utnyttet dette overskuddet fra gårdene⁶¹. Tore Iversen mener at dette skjer gjennom en ekstern utnyttelse som fører til at høvdingene får en sterk lokal maktposisjon i form av personlige relasjoner med bonden. Det skjer i form av et patron klient forhold med bøndene og det stadig voksende jordegodset høvdingene tilegner seg langt før 1100-tallet, som bidrar til at de får et jordbruksoverskudd⁶². Alt dette er med på forklare de lokale høvdingenes makt i Norge, og dermed så overvurderer kanskje Sverre Bagge inntektene man fikk fra vikingferder. Vi har allerede sett at jordgodset var det viktigste inntektsgrunnlaget alt fra vikingtiden. På riksnivå kom den interne utnyttelsen først i eldre middelalder. Lindkvists undersøkelser om utnyttelsesforhold går hovedsakelig hånd i hånd med statsmaktens fremvekst i Sverige. Den formelle interne utnyttelsen av en jordbruksbefolkning med skattlegging på jord, henger sammen med fremveksten av en slik sentralmakt⁶³. Et viktig utgangspunkt for dette er leidangen som gjør det mulig for en stabil intern utnyttelse over tid. Ifølge Sagaene så innfører Håkon den gode leidangen i Norge allerede på 900-tallet, noe som kan tilsa at det norrøne samfunnet spesielt i Norge er en kombinasjon av både et plyndringssamfunn og et godssamfunn, hvor man kanskje ikke har en klar overgang før 1100-tallet⁶⁴.

Det som kjennetegner organiseringen av kongedømmet på Vestlandet i yngre jernalder og tidlig middelalder er gjensidige, men omskiftelige allianser mellom konge og lendmenn. Kronodelsgodset langs kysten utgjorde en fast geografisk kjerne i kongedømmet, i form av kongsgårder med tilliggende godseiendom⁶⁵. Kongen utøvde ikke territoriell kontroll og makt alene, men parallelt med kongsgårdssystemet fantes det eller utviklet det seg et nett av lendmannsgårder. Utbredelsen av disse administrative sentere må sannsynligvis ses i sammenheng med hvor kongsgårdene på Vestlandet var lokalisert. Vi skiller mellom tre landskapssoner med ulik grad av kongelig nærvær. En kystsone med tett forekomst av kongsgårder, under direkte kongelig makt. En mellomsone med lendmannsgårder i de ytre fjordsystemene, med delegert kongelig makt og en indre sone uten kongsgårder, med spredte lendmannsgårder. Dette er noe vi i særlig grad finner i Sogn, og disse områdene var nok mer autonome i forhold til kystkongedømmene i yngre jernalder. Det ser ut til at kongsgårdene har klare fellestrekk med lendmannsgårdene på Vestlandet. Begge var blant de største i sin region

---

⁶¹ Krag, 2000, s.36

⁶² Lindkvist, 1988, s.31, Brendalsmo, 2006, s. 79, og Berg, 2003, s. 242

⁶³ Berg, 2003, s. 34, 242

⁶⁴ Krag, 2000, s. 53

⁶⁵ Iversen, 2008, s. 380

når det gjaldt landskyld og de opprettet kirker på sine hovedgårder. Trolig utelukker kongs- og lendmannsgårder hverandre i en geografisk plassering, da de ivaretok mange av de samme administrative funksjonene⁶⁶.

Alt på 900-tallet var Vestlandet, spesielt Hordaland og Rogaland, det geografiske kjerneområdet for et rikskongedømme. Det var likevel bare et av mange regionale kongedømmer i Skandinavia, som konkurrerte mot hverandre om herredømmet over landområder omkring Nordsjøbassenget. Rurale kongsgårder har vært viktige støttepunkter for småskala kongedømmer både i Norge, Skandinavia og Nord-Europa. Selv rundt år 1000, da Vestlandet i all hovedsak blir styrt av vasaller under danekongenes overherredømme, virker det som at kongsgårdene har utgjort ryggraden i den maktpolitiske styringsstrukturen⁶⁷. Kongs og lendmannsgårder knyttet til den tidlige kongemakten dannet en militær, økonomisk, administrativ og sosial grunnstruktur for å holde politisk kontroll over Vestlandet, i en rural økonomi der jord var utgangspunktet for makt. Dette er ikke noe som er særegent for Vestlandet, det er også mulig å se det samme i Nord, Øst-Norge og Trøndelag. Kongsgårder og andre stormannsgårder på Vestlandet i yngre jernalder kunne omfatte store godseiendommer, som dannet grunnlaget for høvdingmakten og kongsmakten. Dette utgjorde blant annet hoveddelen av kongedømmets finansielle grunnlag, som de blant annet brukte til å bevilge veitsler til lendmenn. I rikssamlingsprosessen på slutten av 900- og 1000-tallet regner vi med at en rekke stormannsgods ble konfiskert av rikskongedømmet, og gitt videre til verdslige stormenn og til kirkelige institusjoner⁶⁸. Disse var sannsynligvis ikke veldig forskjellige fra hovedgårdene og gods på det europeiske kontinentet.

Det ambulerende kongsgårdssystemet langs kysten hadde en mer eller mindre fast og stabil struktur fram til 1100-tallet, da den nye kongsgården i Bergen ble etablert. De rurale gårdene representerte da den fremste kronodel, som kongen i det lengste søkte å beholde. Bergen utviklet seg i løpet av denne tiden til å bli det økonomiske, administrative og kulturelle sentrum i Norge. Byen blir bispesete for Vestlandet, og er fra 1100-tallet også en viktig by for kongedømmet gjennom kongsgården på Holmen, noe som betyr slutten på reisekongedømmet fra tidligere tid⁶⁹. Det virker rimelig og anta at det var kongsgårder i de fleste fylkene på Vestlandet forut for 1100-tallet, men etter dette er det en gradvis avvikling av systemet med

---

⁶⁶ Iversen, 2008, s. 29

⁶⁷ Iversen, 2008, s. 6

⁶⁸ Krag, 2000, s.149

⁶⁹ Iversen, 2008, s. 10

kongelig årmenn, noe som innebærer at det ikke lenger var vanlig med slike gårder i alle fylker⁷⁰. Styringssystemet som vokste fram i Norge på 1100- og 1200-tallet var knyttet til kongsgårder i urbane sentra, hvor de rurale gårdene kom til å spille en stadig mindre rolle. Da den nye kongsgården i Bergen ble etablert under Øystein Magnusson i begynnelsen av 1100-årene, mistet etter all sannsynlighet kongsgårdene langs kysten av Vestlandet sin primære funksjon som kongelige residenser og maktsentra. Det veldige omfanget av kongelige hovedgårder i Danmark antyder at kongsgårdssystemene i Norge og Sverige kan ha vært mer omfattende enn kildene viser⁷¹. De rurale kongsgårdene hadde omkring 1200 trolig utspilt sin rolle i den direkte styringen av land og rike, og en sentralisering av kongsgårdfunksjonen hadde funnet sted. Kongen flyttet til sin virksomhet til byene og overlot distriktene til nye sysselmenn, ofte rekruttert fra de tidligere lendmannsættene. Disse kan ha styrket sin posisjon i enkelte områder, muligens med en ny konkurrent i sentralkirkelige institusjoner med kongelig bakgrunn. Denne prosessen kan beskrives som en utvikling fra et desentralisert til et sentralisert styringssystem på et administrativt og politisk topplan. Tilsynelatende gikk en slik prosess hånd i hånd med utbyggingen av riket, konsolideringen av kongens makt og dermed selve statsutviklingen, særlig fra 1100 årene⁷². Utviklingen er neppe særegen for Vestlandet, men en del av et fellesskandinavisk mønster, nært forbundet med utvikling av større geografiske riker, fastere styresett og statsdannelse. Vi ser også dette i Sverige og Danmark på 1100- og 1200-tallet⁷³.

Kongens donasjonspolitik

Frode Iversen mener at den kongelige donasjonspolitikken i form av store krongods i tidlig middelalder gjorde at mange kongsgårder ble brukket opp, og i særlig grad omfordelt til sentralkirkelige institusjoner. Dette førte til at store deler av godsene som lå til kongsgårdene ble overført til nye kirkelige institusjoner i løpet av 1100- og 1200-tallet⁷⁴. De gamle rurale kongsgodsene, som var kongens viktigste inntektsgrunnlag, ble delt mellom flere kirkelige eiere. Kirken fikk et selvstendig økonomisk fundament for videre ekspansjon og eiendomservervelse. Sammen med kongen oppnådde de nå en økt territoriell kontroll fra kyst til innland. Det oppsto en institusjonell arbeidsdeling mellom kirke og kongemakt som

---

⁷⁰ Iversen, 2008, s. 22

⁷¹ Iversen, 2008, s.26

⁷² Iversen, 2008, s. 32

⁷³ Iversen, 2008, s. 388

⁷⁴ Iversen, 2008, s. 389

karakteriserer den tidlige statsutviklingen. At dette på sikt svekket inntektsgrunnlaget for kongemakten, er et forhold som først ble klart i retrospekt⁷⁵. Bjørvik argumenterer blant annet for dette, og hevder at det beskjedne krongodset omkring 1350, ca 7% ikke gjenspeilte en førstattlig situasjon. Krongodset hadde vært betydelig større i høymiddelalderen, noe som det store kirkegodset på 40% ved utgangen av høymiddelalderen også vitnet om⁷⁶. Et eldre kongelig eierskap ble forklart med konfiskasjon og borgerkrigene. Dette var særlig aktuelt for Trøndelag hvor rikssamlingskongene gikk hardt frem, og 15 av 16 gårder omtalt i sagaene som mulige sentre for motstand, var senere kirke- og krongods. Olav Haraldsson brukte kristendommen som del av en maktpolitisk samlingsstrategi. Det må ha vært en vekst i leilendingssystemet gjennom økende godssamling på kirkens, kongedømmets og stormenns hender gjennom det 12. og 13. århundre. Leilendingsvesenet var likevel godt etablert i vikingtiden. Det at konger og stormenn donerte bort jord til kirken er hovedgrunnen til at den hadde en så stor andel av jorden ved utgangen av høymiddelalderen⁷⁷.

Ifølge sagaene konfiskerte rikskongene eiendommer fra høvdingene de selv beholdt som veitslegårder, eller som de ga til lojale stormenn⁷⁸. Da de tidlige rikskongene rundt 1000 i kampen mot laderjarlene konfiskerte Lade, må de også ha konfiskert Nidarnes. Om tunets plassering for Nidarnes er identisk med plasseringen av den seinere erkebispegården, må tunområdet ha blitt overdratt fra kongen til kirken, seinest ved opprettelsen av erkesetet i 1152–53. De faste bispesetene i byene i Norge blir først opprettet i tiårene rundt 1100. Den eldste skriftlige omtalen vi har av Nidaros bispesete er fra ca 1120. Det blir en tydelig samlokalisering mellom kongsgård og bispegård i Bergen rundt 1100. Dette skjer i Trondheim først ved Olav Haraldsson, Magnus den gode og til slutt på midten av 1000-tallet under Harald Hardråde. Kongens bruk av gårdstunet på Nidarnes opphørte i andre halvdel av 1000-tallet og det er sannsynlig at biskopen Nordenfjells overtok området en gang etter dette⁷⁹. Kong Øystein Magnusson reiste en steinkirke før 1100-tallet i Haralds kongsgård. Dermed må Mariakirken ha vært forbeholdt biskopen senest på denne tiden. Det er usikkert om Nidarnes ble overdratt biskopen av Olav Haraldsson, eller om kongens menn sitter der og krever inn skatter og avgifter. Nidaros fikk en stor betydning for de tidlige rikskongene rundt år 1000,

---

⁷⁵ Iversen, 2008, s. 390

⁷⁶ Imsen, 2003, s. 23

⁷⁷ Kleivane, 1981, s. 279

⁷⁸ Brendalsmo, 2006, s. 80

⁷⁹ Brendalsmo, 2006, s. 100

ettersom man etter riksdannelsen ønsket å legge det politiske og økonomiske tyngdepunktet i Trøndelag⁸⁰. Rikssamlingen i Trøndelag førte til at privat jord gikk over til kirkelig eie.

*”Når det gjelder årsakene til at jord i middelalderen gikk fra å være privateie til kirkelig institusjonseie, er hovedregelen at jordgodskompleks som ble heleie under sentralkirkelige institusjoner stammet fra konfiskasjoner under rikssamlingen. Heleie av enkeltgårder under kirker stammer fra konfiskasjon av odelsgoods for uboteverk. Mens parts eller deleie i gårder under kirker generelt, kommer særlig fra sjelemessegaver, fra ikke innløst pantsatt jord og fra bøter for mindre lovbrudd.”*⁸¹

Det var kongen og andre stormenn som gjerne gav større gårdssamlinger i gaver eller bøter til kirken, ettersom de hadde flere gårder. Enkelte klostres jordgoods peker i retning av at svært mange av eiendommene stammer fra en opprinnelig donasjon, siden kjerneområdet består av en gammel storgård med omliggende gårder i bygda. Små gårdsparter derimot ble som regel gitt av vanlige bønder. Dette er mye likt det Bjørvik kan påvise for krongods på Sørvestlandet, som han mener kan føres tilbake til høvdinggoods som ble konfiskert under rikssamlingen. På Vestlandet ser det også ut som at kongen har gitt grunn til kirken på Etne, Fitjar og Gjerde. Andre kirker ser ut til å ha vært anlagt på stormannsgårder uten kongelig medvirkning, som for eksempel på Stord og Tysnes⁸². Her finner også en rekke små steinkirker som er knyttet til kongsgårder, men også stormannsgårder⁸³. Dette indikerer et fåtallig aristokrati og en voksende leilendingsklasse på Vestlandet på 1100-tallet, i sterk kontrast til det vestnorske samfunnet på 1000-tallet.

Det vestnorske samfunnet har ifølge Gulatingsloven på 1000-tallet en klar lagdeling mellom et aristokratisk toppsjikt som består av konger og lendmenn, en øvre mellomklasse bestående av odelsmenn (haunder), en nedre mellomklasse bestående av leilendinger og en underklasse. Det er mulig å se en forandring i samfunnet grunnet økt folketall og endringer i bosetningsmønsteret. Trelleholdet forsvinner, samtidig som odelsbonden (haunder) enten tas opp i aristokratiet eller ned i leilendingsklassen. Det blir altså et skarpere skille mellom aristokrati og bønder på 1100-tallet⁸⁴.

---

⁸⁰ Brendalsmo, 2006, s. 101

⁸¹ Brendalsmo, 2006, s. 109

⁸² Liden, 1995, s. 135

⁸³ Liden, 1995, s. 139

⁸⁴ Liden, 1995, s. 131

Storgårder ble ofte gitt til menn som var lojale mot kongen. Gårder i kronens heleie ved reformasjonen var krongods helt siden rikssamlingen, mens kongelige gårder og kirkelige institusjoner i senmiddelalderen hadde sin bakgrunn i gods som var partseie. Disse godsene var tidligere i høymiddelalderen regnet for å være bondeie⁸⁵. En stor del av kirkens ervervelse av jordegods må dermed ha skjedd i høymiddelalderen. Jeg mener at kongens omfattende donasjonspolitik først forekommer på slutten av 1100-tallet, og at kirken dermed får mye av sin jordeiendom på 1200-tallet. Dette vil jeg undersøke nærmere ved å se på hvordan noen av kongsgårdene ble brukket opp.

Alrekstad og Seim

Knut Helle mener at Alrekstad var kongsgård under Sverre og Håkon Håkonsson på 1100- og 1200-tallet, og vi har flere indikasjoner på at det er korrekt. Det kan se ut som steinkirken på Alrekstad tjente som privatkirke for Håkon på denne tiden, og den kan være nøkkelen til å forstå eiendomsforholdene for kongsgården. Den sto utenfor det biskoplige sognekirkesystemet, og var heller ikke blant de 14 kongelige kapellene i 1308. Nonnestad var cistercienserkloster og hadde full exemptie fra rundt 1180 noe som betydde at klosteret havnet utenfor biskopens myndighetsområde⁸⁶. Trolig ble Alrekstad gitt til Nonneseter etter Håkon Håkonssons tid, men før 1330⁸⁷. Vi vet også at kongen gir jordeiendom til klostrene i første halvdel av 1100-tallet. Dette gjelder blant andre Munkeliv, Nonneseter og Jonsklosteret. Den eldste kjente fortegnelsen over jordeiendom i Norge er fra 1170/1180-årene og har tilhørt Munkeliv kloster i Bergen⁸⁸. Denne fortegnelsen førte til at hovedgården ble noe redusert etter 1180, da bispesetet ble grunnlagt, og biskopen og domkapittelet ble tildelt deler av eiendommen av kongen⁸⁹. Allikevel var de sentrale delene av Alrekstad fortsatt kongegods under Håkon Håkonsson, og ble først avviklet som kongsgård i siste halvdel av 1200-tallet, da Nonneseter fikk hånd om hele Årstad⁹⁰. Kongen gav ikke klosteret det sentrale krongodset før 1180-årene, og dette viser en politikk hvor kongen og andre stormenn ønsket å kontrollere de mest sentrale områdene rundt kongsgården på Alrekstad og Bergen⁹¹. Bakgrunnen for eiendomsforholdene var trolig at mange av kongens håndgangne menn i en tidlig fase hadde

---

⁸⁵ Brendalsmo, 2006, s. 112

⁸⁶ Iversen, 2008, s. 122

⁸⁷ Iversen, 2008, s. 123

⁸⁸ Krag, 2000, s.146

⁸⁹ Iversen, 2008, s. 199

⁹⁰ Iversen, 2008, s. 147

⁹¹ Iversen, 2008, s. 166

blitt belønnet med grunn, for deres gode militære innsats. Fra denne gruppen gikk eiendommer i arv gjennom middelalderen, og på 1100- og 1200-tallet er det en rekke verdslige stormenn som eiere av bygårder. I 1180-/90-årene fikk klosteret Munkeliv en del av krongodset under kongsgården Seim, som førte til at den ble delvis oppløst. Det er likevel stormenn som til slutt får hånd om denne kongsgården, og dens underliggende gods på slutten av 1100-tallet, og de forblir under deres kontroll frem til år 1300⁹².

Fitjar

Snorre mener at Olav Haraldsson innsatte sin gode venn lendmannen Aslak Fitjaskalle i Sunnhordaland, og gav ham et stort len og veitsler. Aslak benyttet Fitjar som setegård eller bortbygset inntektskilde på begynnelsen av 1000-tallet. Kongsgården var sannsynligvis i uavbrutt kongseie fra Harald Hårfagres tid til 1665. Det er ukjent når den ble avviklet som kongelig hovedgård, men Snorre mener den ble gitt til len alt på 1000-tallet, og videre forlent gjennom hele middelalderen⁹³. Omkring 1200 tjente den trolig som sysselmannsete for skatt og gjestingsplikt for kongen. Sør for Fitjar dominerte verdslig eierskap i form av spredt adel og bondegods, og biskopen fikk først hånd om eiendommene rundt 1330–1360⁹⁴. Kongen beholdt hovedgården og de strategisk viktigste øyene fram til 1665, men forlente eiendommene allerede på 1200-tallet og kanskje tidligere hvis Snorre har rett. Biskopen, domkapitlet og cistercienserkolstrene Lyse og Nonnester fikk nok de største andelene, men dette skjedde først etter 1300.

Gjerde

Sagaene forteller om stormenn fra Etne allerede på 900-tallet, og Bjørn fra Støle var angivelig Olav Tryggvasons hirdmann i 990-årene. Stormenn fra Etne opphører når kong Magnus Erlingsson faller ved Filmreite 1183/84⁹⁵. Gjerde var hovedgården i et stormannsgods som ble brukt som setegårder av stormenn. Jordgodset omkring Gjerde ble fradelt og oppsplittet i 1160-årene, da den sannsynligvis ble donert til Halsnøy kloster. Dette samsvarer i hovedtrekk med tiden da kongsgårdsgodsene ble avviklet⁹⁶. Gjerde var blant de største gårdene på

---

⁹² Iversen, 2008, s. 260

⁹³ Iversen, 2008, s. 262, 263

⁹⁴ Iversen, 2008, s. 286, 300, 312

⁹⁵ Iversen, 2008, s. 326

⁹⁶ Iversen, 2008, s. 377

Vestlandet og hadde høy landskyld⁹⁷. Godset ble sannsynligvis splittet i tidlig middelalder, muligens i forbindelse med kroningen av Magnus Erlingsson i 1163/64⁹⁸. Det er særlig tre eiere som står sentralt i rekonstruksjonen av Gjerde godset: Halsnøy kloster, prestebordet i Etne og prebendegods under Bergen domkapital. Dette var også de tre største jordeierne i Etne, i tillegg til biskopen som satt med tilsvarende gods som domkapitlet⁹⁹. Erling Skakke kan ha hatt et motiv for å gjøre Halsnøy kloster til et augustinerkloster med tilknytning til domkirken på Holmen. Det var fordi han ønsket økt innflytelse på rekrutteringen til domkapitlet, og dermed også hvem som ble bispeemne i Bergen¹⁰⁰. Han grunnla trolig Halsnøy kloster i 1163/64 på grunn av Magnus Erlingssons kroning det samme året. Det er derfor nærliggende å tro at Skakke utstyrte klosteret med jordegods i den forbindelse, og at han eller kong Magnus gav eiendom til det nyetablerte domkapitlet i Bergen.

I løpet av middelalderen satt kirken med 60-70% av eiendommene til disse godsene (Alrekstad 70%, Seim 62%, Fitjar 75%). Det er verdt å merke seg at selv om kongene gav jordegods, skjedde dette først på slutten av 1100-tallet. Vi ser også at kongen holdt på de mest sentrale delene og hovedgården så lenge som mulig. Det er også åpenbart at stormenn fikk kontroll over store jordegods, der kongsgårdene tidligere hadde vært. Dette må igjen indikere at leilendingsvesenet var svært utbredt på denne tiden. Kongens donasjonspolitik i middelalderen kan deles i tre forskjellige perioder: Biskopen fikk gods på 1100-tallet, klostre på 1200-tallet og kongelige kapell på 1300-tallet. Kronen beholdt likevel noen få kongsgårder i lang tid fremover¹⁰¹. Kongene på 1000- og 1100-tallet betraktet det slik at de kunne styrke kongedømmet ved å bygge opp kirken. Derfor la de ut sentrale gårder til kirkebygging, og donerte store mengder jordegods til opprettelsen av bispestoler og klostre¹⁰². Det ble reist omtrent 12 kirker og klostre i Bergen på 1100-tallet, flere med kongen som grunnlegger. I denne sammenheng sto særlig klostre sentralt i mottakelsen av kongelig jordgods. Krongodset utgjorde sannsynligvis et viktig ledd i en kongelig donasjonspraksis, som trakk naturalia til byen og skapte institusjoner til underhold av presteskapet¹⁰³. Kirken var sammenvevd med det gamle kongedømmet, men donasjonspolitikken ville få katastrofale følger på sikt. I

---

⁹⁷ Iversen, 2008, s. 334

⁹⁸ Iversen, 2008, s. 350

⁹⁹ Iversen, 2008, s. 351

¹⁰⁰ Iversen, 2008, s. 353

¹⁰¹ Iversen, 2008, s. 322

¹⁰² Iversen, 2008, s. 43

¹⁰³ Iversen, 2008, s. 31

høymiddelalderen var jordeiendommen i praksis bundet opp for kongedømmet, og den universalorienterte kirken utviklet seg i større grad til å bli en selvstendig maktfaktor. Likevel fortsatte donasjonene, i form av at den gamle kirkepolitikken også bandt senere konger til å donere jord til kirken¹⁰⁴. De kongelige donasjonene opphører likevel på 1200-tallet under Håkon Håkonsson. En del av jordgodset kirken fikk i høymiddelalderen, stammet fra gaver fra mennesker på dødsleiet, såkalte sjelegaver. Læren om skjærsilden ble kjent i Norge rundt 1200, og dette må ha ført til omfattende donasjoner til kirken. Vi vet også at en lov fra 1224 gjorde at man kunne gi inntil 10% av sin eiendom til kirken. Dermed kan det se ut som om den først fikk størsteparten av jordeiendommen sin på slutten av 1100 og starten av 1200-tallet¹⁰⁵.

Lendmennenes og høvdingenes maktgrunnlag

Det er mulig å se lendmenn i kildene vi har fra omkring år 1000, og da som en gruppe som hadde mottatt en del av kongens jordgods. Slike gods er det vi kaller for veitsle. Lendmennene fikk disposisjonsrett over eiendommen mot at de forpliktet seg overfor kongen, og ble en av hans håndgangne mann. Lendmannen representerte dermed kongedømmet i den landsdelen som han kom ifra. Veitslet han hadde fått av kongen, utgjorde likevel ikke størsteparten av den jorden han hadde. De var allerede mektig menn i kraft av sine jordeiendommer, som de og deres ætter hadde som privatjord¹⁰⁶. Forpliktelsene man hadde til kongen var som regel i form av militær støtte, men også å vise lojalitet og troskap i andre saker. Det er en slående kontrast mellom kongenes ofte hardhendte styring (Harald Hardråde og Sigurd Jorsalfare) og deres begrensede maktmidler, noe som ikke endret seg vesentlig frem mot 1150¹⁰⁷. Lendmenn var et nødvendig mellomledd i kongens riksstyre, som kunne være til stor nytte, det forutsatte dog at kongen behandlet dem med respekt, og lot være å blande seg for mye inn i hva de foretok seg¹⁰⁸. Lendmannsgårder har representert viktige maktsentra, men utøvelsen av formell delegert kongelig myndighet synes likevel å ha vekslet mellom forskjellige sentra over tid. Det var kongen som valgte hvem som skulle være lendmenn, og de fikk lønn ikke bare i form av veitsle, men også i form av donasjoner¹⁰⁹. For perioden 1015–

---

¹⁰⁴ Iversen, 2008, s. 44

¹⁰⁵ Orning, 2011, s. 166, 195, Kleivane, 1981, s. 280, Hansen, 2003, s. 267

¹⁰⁶ Kraag, 2000, s. 77, 101, Snorres kongesagaer, 1998, s. 180

¹⁰⁷ Orning, 2011, s. 127

¹⁰⁸ Orning, 2011, s. 130

¹⁰⁹ Kleivane, 1981, s. 36, 43, 44

1308 nevner kildene i alt 78 lendmenn på Vestlandet. Omtrent 70 av disse kan på mer eller mindre sikkert grunnlag plasseres geografisk innenfor et fylke, en bygd eller en gård. Lendmennene var neppe en ensartet gruppe, og der noen utgikk fra jordrike familier, var andre mer personlige besittelser¹¹⁰.

Lendmannsgårdene var ofte blant de største, og beste gårdene i sine regioner og det var slike storgårder som hadde kirker i middelalderen. 78% av de sikkert identifiserte lendmannsgårdene i Hordaland og Sogn og Fjordane var etter landskylverdien i 1647 blant de fem største gårdene i sine skipreider, og dermed ser vi en tett forbindelse mellom lendmannsgårder og høy landskyld¹¹¹. Landskyldverdien utgjør på denne tiden ca 1/6 av gårdens produksjonsevne, avhengig av regionale forhold. Av den grunn uttrykker landskyldverdien gårdens størrelse – ikke i areal, men i produksjon¹¹². Det er likevel mye som tilsier at lendmennene også var blant de største jordeierne i denne perioden. På Vestlandet regner historikere med mange bruk og teigblanding innen rammen av navnegården, mens på Østlandet og Trøndelag ble navnegården langt oftere sprenget i delingsprosessen i høymiddelalderen. Dette vanskeliggjør bruken av matrikkelen som retrospektiv kilde der. Trolig gir skattematrikkelen ofte et mer fullstendig bilde av eierforholdene for høymiddelalderen enn regnskaper og jordebøker fra 1400- og 1500-tallet, fordi gårder som da lå øde ikke alltid er nevnt her¹¹³. Frode Iversens analyse av 13 lendmannsgårder var det både regionale forskjeller og forskjeller innad i selve regionene. Han fant ut at Gjerde i Etne, Herdla i Nordhordaland, Bø i Hyllestad, kanskje Kvåle i Sogndal, Naustdal i Sunnfjord, Hegranes i Jøster og trolig Stårheim i Eid inngikk i større godssamlinger i tidlig middelalder. Samtlige, kanskje med unntak av Kvåle, kan med en viss sannsynlighet føres tilbake til yngre jernalder. Størrelsene på godsene varierte fra 10-15 gårder (Gjerde, Kvåle, Stårheim) til mer enn 30 gårder (Hegranes, Bø, Herdla), og i ett tilfelle trolig mer enn 50 gårder (Naustdal). Iversen fant også ut at Støle i Etne, Mel og Hatteberg i Kvinnherad, Hernar i Nordhordaland, en ukjent gård i Aurland og Urnes i Sogn, med unntak av Hernar og Aurland, må ha vært store gårder, men uten tilliggende jordegods. Disse kan derfor ikke oppfattes som kjerner i godssamlinger med opphav i yngre jernalder¹¹⁴.

---

¹¹⁰ Iversen, 1999, s. 7

¹¹¹ Iversen, 1999, s. 14

¹¹² Iversen, 1999, s. 21, Krag, 2000, s. 146

¹¹³ Iversen, 1999, s. 22

¹¹⁴ Iversen, 1999, s. 68

I første halvpart av 1200-tallet kan det se ut til at lendmenn ble rekruttert fra et bredere sosialt lag enn tidligere. Det ble også et stort mannefall av lendmenn under borgerkrigene og kongen la ikke nå like stor vekt på om mannen var stormann eller ikke¹¹⁵. Under borgerkrigen beslagla de ulike kongene fienders gods, og utdelte dette til trofaste støttespillere. Den militære innsatsen lendmennene bidro med under borgerkrigene har nok hatt mye å si for hvem som ble tildelt disse eiendommene¹¹⁶. Vi må trolig regne med flere lendmenn enn det kildene sier, og det samme kan gjelde lendmannsgårdene. At han kunne utnevne lendmenn og lønne dem med veitslejord, indikerer at kongen fritt rådde over et stort krongods¹¹⁷.

Hvilke kvalifikasjoner behøvdes eller kunne danne springbrett for en lendmannskarriere?¹¹⁸ Blant forskere rår det ulike syn på deres opphav og rolle. Holmsen oppfatter dem som bygdeledere med et dobbelt maktgrunnlag, både med eget jordegods og kongelig veitslejord, mens Bull betoner lendmennenes opprinnelige uavhengighet av kongedømmet i egenskap av at de er mektige jordeiere med betydelig regional innflytelse. Mange av stormennene og lendmennene på Vestlandet har nok vært i et vekslende forhold til kongemakten, der de både er støttespillere og motstandere. Lendmannen var nok en gang både høvding (person med høy status og militær leder), jordgodseier og kongelig ombudsmann og ble rekruttert fra stormannsætter og storbondeætter¹¹⁹. Det blir regnet med at lendmannsinstitusjonen først og fremst hører hjemme på Vestlandet, ettersom lendmannsinstitusjonen har en klar plass i loven på Vestlandet. Den finnes også i lendmennenes naturlige bakgrunn, vikingtidens høvdingætter. Det at vi finner en sterk konsentrasjon av lendmenn og lendmennætter på Sørvestlandet, som er den landsdelen som er mest sentral i vikingtiden, tyder på en sterk rekruttering av høvdinger som lendmenn¹²⁰. Det verdslige aristokratiet ble på 1000-tallet fortsatt belønnet med avkastning av jordegods¹²¹. Etter at de gikk inni kongens tjeneste ble lendmennene enda mektigere enn før, siden de nå fikk en legalisert godsøkning. Deres virksomhet ble dermed både privat og offentlig på en gang. Hva betydde så veitslen økonomisk for denne samfunnsklassen? Den økonomiske godtgjørelsen lendmannen fikk var retten til landskylden av det utlagte krongodset, dette veitslegodset var også leidangsfritt. Lendmannsveitslen var på

---

¹¹⁵ Kleivane, 1981, s. 74, 78

¹¹⁶ Kleivane, 1981, s. 77, 79, Holtmark, 1961, s. 71, 148

¹¹⁷ Iversen, 2008, s. 27

¹¹⁸ Kleivane, 1981, s. 58

¹¹⁹ Kleivane, 1981, s. 1, 59, Iversen, 2008, s. 324

¹²⁰ Kleivane, 1981, s. 143, 144

¹²¹ Kleivane, 1981, s. 45

15 mark, altså en jordeiendom med årlig landskyld til en verdi av 15 mark sølv, noe som skulle tilsi landskylden til 8-10 gjennomsnittsbruk eller 2-3 store Hedemarksgårder. Det kan se ut som om lendmennene kom svært dårlig ut økonomisk, og sysselmannen tjente for eksempel ca 5 ganger så mye¹²². Lendmannsveitslen var beskjedne i forhold til lendmennenes sosiale stilling og de må ha anskaffet seg store midler på egen hånd. Vi vet at lendmennene tilhørte det rikspolitiske toppsjiktet i Norge i høymiddelalderen og de hadde for i stor grad tilhold i distriktene på sine setegårder – lendmannsgårder hvor de bodde og hadde base for sitt virke. Det var en eksklusiv kongelig rett å utnevne lendmenn, og tittelen var i prinsippet ikke arvelig. Derfor var ikke lendmannsgårdene særlig stabile som kongelige maktsentra over tid, selv om de sikkert kan ha hatt og opprettholdt andre sentralfunksjoner i sitt distrikt¹²³. Det er uklart om jordegodsene var lendmannens personlige besittelse eller forlent kongelig veitslejord¹²⁴.

Det at veitslene begynte å bli arvelige på 1000-tallet¹²⁵, kan indikere at lendmannstittelen og dermed setergården kunne være arvelig. Jordegodsene ble nå en del av lendmannens personlige besittelse. Flere av lendmennene under Olav den hellige hadde sønner som var lendmenn under andre konger, og det kan se ut som at hovedtrenden gjennom perioden fra ca 1090 til 1280 er at landmannsombudene gikk i arv¹²⁶. Vi finner flest lendmenn som bærer farens navn i perioden fra Olav den hellige til 1184. Lendmenn som bærer sitt fars navn var gjennomgående menn med høy ættebakgrunn, enten det var store jordgodseiere, sønner av biskoper, i slekt med kongehuset eller av lendmannsætt¹²⁷. De disponerte imidlertid jordegods langt utover denne ene gården, og lendmannsgården kan ha vært en hovedgård i en større godsdannelse forut for middelalderen¹²⁸. Dermed var de sannsynligvis store private jordegodser. Dersom likevel ensønn av en lendmann ikke fikk land skulle han få hauldsrett. Hvor vanlig dette var er usikkert ettersom kildene ikke gir noen indikasjoner på dette¹²⁹. Vi vet at lendmenn fikk betaling i form av inntekter av kongens jordegods som veitsle, rike, sysle, len og gaver. Han hadde også rett til veitsle jord, men ikke automatisk len i form av sysle. Lendmannen hadde som den eneste gruppen i Norge rett til jord og eventuelle

---

¹²² Kleivane, 1981, s. 53, 54

¹²³ Iversen, 2008, s. 381

¹²⁴ Iversen, 2008, s. 382

¹²⁵ Kleivane, 1981, s. 51

¹²⁶ Kleivane, 1981, s. 60

¹²⁷ Kleivane, 1981, s. 73, 87

¹²⁸ Iversen, 1999, s. 7

¹²⁹ Kleivane, 1981, s. 70

kongsinntekter fra geografisk avgrensede enheter. De tidlige kongene som Harald Hårfagre til Harald Hardråde legger opptil halve kongsinntekten fra store distrikter til herredskonger, herser, jarler og lendmenn i slike sammenhenger¹³⁰. Dette tyder på at lendmannsveitslen må ha vært av ganske stor økonomisk betydning, og kanskje større enn 15 mark. Det er i alle fall sannsynlig at veitslene var av forskjellig størrelse etter lendmannens sosiale status og militære dyktighet. Andre inntektskilder de kan ha hatt er sysselmann og andre kongsombud. Vi vet at lendmenn kunne bli utnevnt som sveithøvdinger, de var førere for hirdfolk og avdelinger av kongshæren. Enkelte nordnorske lendmenn satt også med finneferden, som må ha vært et privilegium og svært gunstig rent økonomisk.¹³¹

I hvilken grad bygde lendmennene sin maktposisjon på privat ættejord? Lendmenn og lendmannssønner hadde som vi har sett samme setegårder noe som skulle tilsi at dette var vanlig på 1000-tallet. Ved slutten av 1000-tallet er lendmennene lokale høvdinger med forankring i sine hjemdistrikter. Holmsen har som vi så tidligere gitt lendmennene en samfunnsmessig dobbeltposisjon. De stilte sin lokale autoritet som bygdeledere i rikskongedømmets tjeneste mot å få inntektene av kongelig jordegods. Lendmennene var i det 11. århundre og første del av det 12. århundre talerør for bondemassen. De hadde i alle fall et stykke ut i høymiddelalderen myndigheten fra kongen og fra sin lokale, selvstendige status og man kan snakke om at de representerte et ættearistokrati med stedlig forankring. Man kan derfor snakke om et ættearistokrati. Det at de både var lokalhøvdinger og kongelig ombudsmenn kunne enten føre til at de ble en storgodseier og dermed ville de få en mer uavhengig og selvstendig stilling i forhold til kongen. De kunne også bli avhengig av kongens inntekter og bli knyttet til kongemakten i større grad, slik at de ble en del av den kongelige tjenesteadelen¹³². Lendmenn på slutten av borgerkrigstiden satt ikke på ættegårder, men på erobrede gårder, noe som kan tilsi at et bredere lag av befolkningen ble rekruttert. Disse må ha blitt lendmenn og fått gårder gjennom en god militær innsats¹³³. De norske lendmennene sluttet opp om ulike kongsemner fordi det var en kamp om økonomiske ressurser, og de var rede til å styrke kongens makt på den betingelse at de selv fikk ta del i den¹³⁴. Både i vikingtiden og i hundreårene etter kan det se ut som at kongelige gaver i form av jordegods og løsøre hadde en viktig funksjon i samfunnslivet. Knut den mektige prøver blant annet å lokke

---

¹³⁰ Iversen, 2008, s. 19, Snorres kongesagaer, 1998, s. 51

¹³¹ Kleivane, 1981, s. 55, 56

¹³² Kleivane, 1981, s. 126, 127

¹³³ Kleivane, 1981, s. 88

¹³⁴ Kleivane, 1981, s. 239, 240

mektige norske lendmenn som Einar Tambarskjelve og Kalv Arnesson over på sin side ved å love dem store veitsler og løssøre¹³⁵. Leieinntektene (landskylden) var en viktig del av det økonomiske maktgrunnlaget til kronen, og krongodset var det viktigste middel som kongen hadde for å knytte stormenn til seg. Fra ca 1130 og utover har nok kongedømmet følt et behov for å tilknyttes det voksende geistlige aristokratiet i en større grad¹³⁶.

Utferd var en viktig del av næringsgrunnlaget for lendmenn og andre stormenn. Dette ser vi blant annet på Magnus Berrføtts hærtog til Skottland og Irland rundt 1100. Selv om hensikten var å knytte Orknøyene og Suderøyene-Man til det norske kongedømmet, var plyndring i stor grad også en av de motiverende faktorene. Den gamle sørvest - vendte utenrikspolitikken ble oppgitt etter Magnus Berrføtts dødsfall i 1103¹³⁷. Korstogene på slutten av 1000-tallet, hele 1100-tallet og starten av 1200-tallet gav likevel muligheter for vikingtog på nye premisser og nå med attpåtil kirkens velsignelse. Et eksempel er kong Sigurd Jorsalfares ferd til Jerusalem i 1108– 1111, hvor han drar sammen med lendmennene sine¹³⁸. Svært mange utenlandsferder som ble gjennomført i det 12. og 13. århundre var i forbindelse med korstog. Det var ikke noe annet nordisk folk som gjorde så mange korstog til det hellige land som nordmennene, og Sigurd Jorsalfare var den første av alle europeiske konger som dro på korstog. Orientens rikdommer lokket mange lendmenn til å dra på korstog etter at vikingferdene opphørte, på begynnelsen av det 12. århundret. Mange lendmenn så da sikkert med glede på den nye muligheten som da åpnet seg med korstogene¹³⁹. Erling Ormsson alias Erling Skakke ble etter korsferden midt i 1150-årene langt mer aktet da han kom hjem. Han giftet seg blant annet med en kongsdatter, og den sårede nakken hans ble betraktet som et hedersmerke¹⁴⁰. De vikingene som ikke dro på korstog kunne blant annet reise ut for å gjøre krigstjeneste hos de bysantinske keiserens livvakt, som ble kalt for væringhæren i Miklagard¹⁴¹. Det at Erling Skakke giftet seg med en kongsdatter var ikke noe som var uvanlig og lendmenn førte en eksklusiv ekteskapspolitikk i håp om høyere status. Man giftet ikke under seg, men i samme stand eller høyere dersom dette var mulig for å fremme riksinteresser og sin politiske og økonomiske

---

¹³⁵ Kleivane, 1981, s. 46,248, 252, 254

¹³⁶ Kleivane, 1981, s. 255, 258

¹³⁷ Krag, 2000, s. 76, Snorres kongesagaer, 1998, s. 230-231, 236, 239

¹³⁸ Snorres kongesagaer, 1998, s. 245

¹³⁹ Kleivane, 1981, s. 211, 271, 272, Krag, 2000, s. 76

¹⁴⁰ Snorres kongesagaer, 1998, s. 297

¹⁴¹ Kleivane, 1981, s. 273, 274, og Orning, 2011, s. 69, Snorres kongesagaer, 1998, s. 241

stilling ved å skaffe seg større jordegods. Denne godspolitikken førte til at stadig mer av landets jord i middelalderen kom i lendmennenes hender¹⁴².

I de østnorske kristenrettene fremgår det at lendmennene hadde vært med å bygge og vedlikeholde kirker, og 80% av lendmannsgårdene hadde kirke eller kapell i middelalderen. Det er også en relativt høy forekomst av steinkirker på slike lendmannsgårder¹⁴³. Dermed kan vi slå fast at det er en tilsynelatende tett forbindelse mellom det å være lendmann og det å bygge og vedlikeholde privatkirker¹⁴⁴. Det var kongen, høvdingene og bønder i fellesskap som bygde disse kirkene. Dette ble kalt for privatkirkesystemet, der kirkene ble oppfattet som kirkeeierens eiendom, noe som var vanlig i de fleste områdene i Europa i den tidlige fase av kristendommen¹⁴⁵. Mens det på Island var høvdingene prester, gav de i Norge som regel denne funksjonen til tjenere fra husholdet. Privatkirkesystemet gjorde at høvdingene trolig ikke opplevde noe markert makttap i forbindelse med innføringen av kristendommen, men at de snarere fikk befestet sin makt¹⁴⁶. Sveaas Andersen mener at kongen krevde å peke ut sine biskoper i kraft av sin formelle eiendomsrett til land og med sin opprinnelige eiendomsrett til de fleste bispekirker. Biskopen var etter gammelnorsk oppfatning en høvding på lik linje med fyrstelige rangspersoner som kongssønner, hertug og jarl. Denne stillingen har nok særlig appellert til yngre sønner i økonomisk truede lendmannslekter, og i kirken kunne man finne relativt inntektsgivende ombud. Bispeembdene var svært ettertraktet blant menn av høy byrd, og av menn i den kongelige tjenesten. De var langt viktigere enn tildelingen av et verdslig lendmannsnavn rent økonomisk. I tidsrommet 1030–1130 har vi primært engelske og tyske biskoper, men på 1100- og 1200-tallet blir det stadig flere norske biskoper. Disse ser ut som om de har kommet fra de mektigste familiene i landet¹⁴⁷. Vi ser også at lendmenn begynner å bygge klostre, spesielt etter at man hadde kommet hjem fra korstog¹⁴⁸. Siden mange av bispeemnene hadde sin rot i lendmannsætter, er det rimelig at det geistlige og det verdslige aristokratiet hadde sammenfallende mål og interesser. Korstogene må også ha styrket båndet mellom det verdslige og geistlige aristokratiet¹⁴⁹.

---

¹⁴² Kleivane, 1981, s. 99, 101, 104

¹⁴³ Iversen, 1999, s. 13, og Kleivane, 1981, s. 119

¹⁴⁴ Kleivane, 1981, s. 285

¹⁴⁵ Orning, 2011, s. 123

¹⁴⁶ Orning, 2011, s. 124

¹⁴⁷ Kleivane, 1981, s. 274, 275

¹⁴⁸ Kleivane, 1981, s. 283

¹⁴⁹ Kleivane, 1981, s. 287, 288

Konklusjon

Når Sverre Bagge skal forklare det verdslige aristokratiets ressurskrise i borgerkrigstiden ser han på endringer som skjedde i det han kaller for den lange fredsperioden (1030–1130). I denne perioden legger han spesielt vekt på opphøret av vikingferdene og kongens donasjoner til kirken. Det var dette som førte til at det verdslige aristokratiet var i pengekrise, ettersom det gikk ut over det verdslige aristokratiets muligheter til å skaffe seg inntekter fra kongstjenesten. Selv om inntektene fra vikingferdene ikke stoppet helt opp, ble de ifølge han kraftig redusert. Stormenn kunne gå i kongens tjeneste for å kompensere for tapet av inntekter fra vikingferdene, men dette førte til en utvikling i statlig retning, der stormenn ikke var lokale høvdinger, men et riksaristokrati rundt kongen. Selv om dette ble sett på som en midlertidig løsning for aristokratiet, var det dette som kom til å prege det norske samfunnet i høymiddelalderen. Bagge legger vekt på at aristokratiet blir trukket nærmere kongen i form av et slags riksaristokrati, og dette kan man for eksempel se gjennom at stormenn trer inn i kongens sysselombud. Borgerkrigene førte til en reduksjon av stormenn, og en samling av jordgods hos kongen som han delte ut til sine tilhengere. Erfaringen fra andre samfunn viser at akkumulert kongelig jordegods blir veldig fort brukt opp, og denne ressurskrisen for kongedømmet, fører til en intensivert konkurranse innen aristokratiet¹⁵⁰.

Det første punktet hvor jeg er uenig med Sverre Bagge, er perioden han kaller for den lange fredsperioden (1030–1130). Det kan se ut som om Bagge står for en tradisjonell behandling av rikssamlingen, der han legger vekt på forholdet mellom sentralmakt og lokalmakt i Norge. Selv om det er stor fred i Norge i dette tidsrommet, er Norge som jeg har nevnt ovenfor også en del av det store kulturelle, økonomiske og politiske fellesskapet rundt Nordsjøbassenget¹⁵¹. Norske høvdinger forholdt seg ikke bare til den norske kongen, men også til konger og høvdinger i Danmark og England¹⁵². Vi vet fra sagaene at Harald Hardråde kriget og herjet i England og at Magnus Berrføtt med sin hird gjorde det samme i Irland og Skottland under denne perioden¹⁵³. Et visst konfliktnivå og en viss ekspansjon var helt essensielt for at høvdingene skulle overleve som makthavere.

---

¹⁵⁰ Bagge, 1986, s. 163

¹⁵¹ Tøtlandsmo, 1996, s. 36

¹⁵² Tøtlandsmo, 1996, s.11, 54

¹⁵³ Snorres kongesagaer, 1998, s. 208,230, 231, 236

Norge ble regnet for å være det mest krigerske blant de norrøne samfunnene, unge ambisiøse menn kom ofte fra andre land for å bli med i kongens eller norske høvdingers hird. Av den grunn mener jeg at det er vanskelig å snakke om en lang fredsperiode i dette tidsrommet. Det kan nesten virke som om Bagge mener at denne såkalte fredsperioden ødelegger det systemet høvdingene brukte for å bygge opp sitt maktgrunnlag, og leder dem inn i en ressurskrise grunnet opphøret av vikingferdene og den kongelige donasjonspolitikken. Dette må ha ført til at lendmennene gikk inn i kongens tjeneste som sysselmenn. Hovedproblemene med denne tesen er for det første at det ikke var en fredsperiode, men at norske høvdingers deltok i kamper innenfor Nordsjøbassenget. Det at Bagge mangler dette nordsjøperspektivet i artikkelen ” Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen” gjør etter min mening at han tallfester den aristokratiske krisen blant lendmennene for tidlig.

For det andre kan det se ut som at kongene begynte sin omfattende godsdonasjon til kirken da kongsgårdene ble brukket opp på slutten av 1100-tallet. Dette kan ha en sammenheng med tankene om skjærsilden, og at det ble vanlig å gi kirken sjelegaver. Det er i tillegg lendmenn som for kontroll over store jordegods der de tidligere kongsgårdene hadde ligget. For det fjerde tyder det på at lendmenn blir sysselmenn under Håkon Håkonsson på 1200-tallet. Dermed er det vanskelig for meg å forstå hvilken empiri Bagge bruker når han bygger opp en aristokratisk krise helt og alene på opphøret av vikingferdene. Det kan virke som om han overvurderer betydningen av vikingferder, som jeg mener at korstogene kan være med på erstatte. Vi vet at Sigurd Jorsalfare dro på korstog sammen med hirden og lendmennene sine, det kunne være stor fortjeneste å hente fra disse utferdene. Lendmenn kunne også gjøre karriere i den bysantiske livvaktshæren og tjene store penger før de dro tilbake til Norge. Dette er to punkter Bagge ikke nevner i det hele tatt i artikkelen sin og er med på å balansere det bildet han gir av den aristokratiske krisen. Vi vet også at lendmenn hadde store jordeiendommer, og at dette ble regnet for å være den viktigste inntekten deres. Lendmenn bygde kirker og klostre på hovedgårdene sine, som var de godsene med høyest landskyld. Det at lendmenn bygger kirker og klostre er også noe som Bagge ikke nevner i sin artikkel. Det at man bygger kirker på hovedgårdene sine markerer overgangen fra plyndringsøkonomi til godsøkonomi. Når kirkene ble en del av godsøkonomien til lendmennene mener jeg at dette fører til at de får kontroll over store inntekter og at de kirkelige inntektene blir helt essensielt i det økonomiske maktgrunnlaget til lendmennene. Denne tesen vil jeg undersøke nærmere i neste kapittel.

Kapittel 2: Kirkens økonomi under kongens og høvdingenes makt?

I dette kapittelet vil jeg undersøke min tese om at konge og lendmenn bygde kirker på hovedgården deres, noe som førte til en stor personlig økonomisk gevinst gjennom kirkelige inntekter man mottok for å holde begravelse, ekteskap, dåp og deler av tienden. Jeg mener at grunnleggerne av kirkene og deres familier har disponert kirkens gods og inntekter ganske fritt, samt at de selv var ansvarlige for å ansatte prester. Kirkegrunnleggerne i England hadde en klar eiendomsrett til kirken, hvor de kunne selge, pantsette og testamentere kirken som all annen eiendom. Dette må ha sikret dem en fullstendig kontroll over inntektene fra de kirkene de selv grunnla. Med tanke på den nære kontakten mellom Norge og England, og at de norske kristningskongene tok med seg den praksisen og organisasjonen som fantes i England er det ikke utenkelig at de norske kirkegrunnleggerne også hadde full eiendomsrett til kirkene de selv grunnla og dens inntekter i alle fall før opprettelsen av erkebispesetet i 1152–53. Dersom dette stemmer må kongen og resten av det verdslige aristokratiet har hatt fullstendig kontroll over den norske kirke. Det at lendmenn kunne ha store kirkelige inntekter er et element Sverre Bagge i liten grad diskuterer i sin artikkel nå han skal forklare den økonomiske krisen i det verdslige aristokratiet under den såkalte fredsperioden (1030–1130).

For å undersøke tesen om at lendmenn har hatt store kirkelige inntekter blir det viktig å se på den norske kirkens økonomi, hvilke inntekter den hadde og hvor selvstendig den var før erkebispesetet ble opprettet i 1152–53. Jeg vil også undersøke hvem som grunnlegger de første kirkene og hvor og når disse kirkene blir bygd. Dette er viktig for å fastslå når kristendommen får innpass i det hedenske norske samfunnet, og når lendmennene begynner å motta disse kirkelige inntektene som jeg hevder at de gjør. Til slutt vil jeg sammenligne de islandske, engelske og norske kirkeorganisasjonene, for å se etter likhetstrekk og forskjeller, samt forholdet til den katolske kirkens hovedsete i Roma. Var den norske kirken styrt av det verdslige aristokratiet, eller kan vi snakke om et hierarkisk geistlig aristokrati fra pavestaten, som kontrollerte den norske kirkes økonomi og politikk?

Den norske kirken opplevde på 1000- og 1100-tallet en massiv vekst i form av antall kirker, økonomisk og politisk makt. Ved utgangen av 1000-tallet var kirken avhengig av bønder, kongemakt og lokalmiljø. Den var løselig organisert, og de kirkelige sedene var blandet med lokale og regionale skikker. Ved inngangen til 1200-tallet, nærmere bestemt 1202, så Håkon Sverreson seg nødt til å slutte fred med kirken etter råd fra sin far Sverre Sigurdsson. Sverre hadde hatt en pågående konflikt med biskoper og erkebiskop i over to tiår. Det er et langt steg

fra å være avhengig av lokal og regional verdslig velvilje, til å være en institusjon som kongemakten så seg nødt til å slutte fred med.

De norske kongene var opptatt av å innføre den nye religionen for å legitimere det kongelige overherredømmet. Kristendommen blir derfor omtalt som kongens religion, og det var en rådende oppfatning i Europa på 900- og 1000-tallet at det var han som skulle være kirkens overhode. Kongen var kristendommens leder og beskytter, og alle var underordnet han¹⁵⁴. Kulten rundt Olav den hellige ble en slags bro fra hedendommen til kristendommen i Norge. Denne koblingen til Olav ble viktig for hans etterfølgere, som sluttet trolig å knytte seg til de førkristne gudene og begynte i økende grad å framheve sine forbindelser til helgenkongen for å rettferdiggjøre sin maktposisjon¹⁵⁵.

Innføringen av kristendommen blir sett på som en maktdemonstrasjon av kongen, hvor høvdingene i Norge og på øyene hadde lite å stille opp med. Vi regner med at kristningen i de nordiske landene Danmark og Norge ble fullført på midten av 1000-tallet. Danmark, Sverige og Norge var et erkebispedømme med sete i Lund som ble opprettet i 1103–4. Når det gjaldt kristningen av de nordiske land var pavestaten ikke spesiell aktiv. Kristningen var heller et resultat av kontakt mellom nordboerne, særlig deres konger og det kristne Europa, dels av virksomheten til misjonærer uten særlig politisk støtte hjemmefra.

Kirkens økonomiske grunnlag

De første skattene kirken fikk var tienden som avløste den gamle prestreida, og gebyrer for kirkelige handlinger. Det er klart at innførelsen av tienden bidro til større økonomisk makt for kirken, for prestene og ikke minst for biskopene. Det ble også stadig mer vanlig å gi gaver til kirken, som snart ble en stor jordgodsbesitter. Vi kan blant annet se av Frostatingsloven at det har vært ganske vanlig å gi hovedtiende, dvs. en tiendepart av all eiendom, til beste for sin sjel etter døden. Tienden ble delt i fire, med en del til biskopen, en til presten, en til soknekirken og en til de fattige¹⁵⁶. Ved siden av tvungne ytelser spilte de frivillige sjelegaver en stor rolle for kirkens økonomi. I Norge ble tienden etter alt å dømme innført i Nidaros bispedømme før 1130 og for størstedelen av landet omkring 1170. Det tok tid for biskopene og kirkeeeierne å organisere innsamlingen av tienden, og i noen områder ble den faktisk aldri innført¹⁵⁷. Ved

---

¹⁵⁴ Sigurdsson, 2008, s. 70- 71

¹⁵⁵ Sigurdsson, 2008, s. 31

¹⁵⁶ Wisløff, 1966, s. 129, og Krag, 2000, s. 90

¹⁵⁷ Sigurdsson, 2008, s. 157

brudd på kristenrettene ble folk bøtelagt, men dette var neppe noen stor inntektskilde på 1000- og første halvdel av 1100-tallet. Det var først når kirken hadde bygd ut sin organisasjon de kunne kontrollere folks handlinger og kreve inn bøter. Hvor skulle grensen mellom verdslige og kirkelige lover trekkes? De som brøt kristenrettene hadde også krenket landet, ikke bare kirken. Det var harde konflikter mellom kirke og konge der det var store penger å hente¹⁵⁸.

På begynnelsen av 1300-tallet står kirken som den største landeier, med ca 40% av landets samlede jordskyld. Mye var donasjoner og gaver, i første rekke fra kongedømmet og stormenn. I forbindelse med den kirkelige rettshåndheving økte jordegodset, for man tok ofte pant i jord. At kirken selv kjøpte opp store mengder jord av egne midler er heller ikke ubetydelig, og kirkegodset samlet seg i første rekke omkring geistlige sentra og administrasjonssteder. Det er likevel verdt å merke seg at 40% av landets samlede jordskyld ikke representerer forholdene på 1000- og 1100-tallet, som vi har sett i kapittel 1. Når er det kirken får kontroll over kirkene som blir bygd av lendmenn og andre stormenn? Dette er et meget sentralt spørsmål som jeg vil komme tilbake til i oppgaven.

De norske kirkene: tid og sted

Ved St. Olavs grav i Nidaros ble det reist kirker fra tidlig på 1000-tallet, og de første trønderske steinkirkene ble bygd på slutten av 1000-tallet og i første halvdel av 1100-tallet. Disse kirkene ble bygd av spesialister spesielt i byene, hvor den tidlige steinbyggingen fant sted i Norge¹⁵⁹. Det var kongene, biskopene og det verdslige aristokratiet som ansatte disse spesialistene, ettersom de sto bak byggingen av de første kirkene. Det er mest sannsynlig at spesialistene kom fra England, hovedsakelig Wessex med tanke på den nære kontakten som fantes mellom den norske og engelske kirke på 1000- og 1100-tallet¹⁶⁰. De eldste kirkene var veldig små sammenlignet med de kirkene som ble bygd senere. De gamle kirkene på 1000-tallet var omtrent 1/3 av de nye kirkene på 1100-tallet. Forskjellen i størrelsene på kirkene kan skyldes enten forandringer i folketall og samfunnsstruktur eller selve gudstjenesteformen som gjorde at kirkene på 1000-tallet fungerte annerledes enn de på 1100- og 1200-tallet. Kristendommen hadde i sin tidlige periode et aristokratisk anstrøk, som vi ser i kapittel 1 der blant annet lendmennene bygger kirker på hovedgårdene sine. Det er nok av den grunn at

---

¹⁵⁸ Sigurdsson, 2008, s. 77

¹⁵⁹ Brendalsmo, 2006, s. 90, 236

¹⁶⁰ Brendalsmo, 2006, s. 238

kirkene er mindre på 1000- tallet ettersom de kun i utgangspunktet var beregnet for kirkegrunnleggeren og hans familie.

Ifølge landskapslovene skulle de første kirkene bygges i samarbeid mellom bønder og kongen. De trønderske fylkeskirkene ligger på gårder som var krongods i middelalderen. Kongen må ha gitt grunn til kirkene og gjort gårdene til prestegårder, samtidig som bøndene har sørget for bygging og vedlikehold¹⁶¹. Man regner med at ca 118 kirker har blitt reist på landsbygda i Trøndelag i perioden ca 1000–1200. Ifølge Liden ble praktisk talt samtlige middelalderske steinbygninger, og 18 av de største og fineste steinkirkene i Norge, oppført i tiden fra midten av 1100-tallet og fram til de første tiårene av 1300-tallet. Dette stemmer også godt med svensk og dansk kirkebygging, hvor de fleste steinkirker ble bygd i perioden 1040–1300¹⁶². Det kan se ut som de norske kirkene har mye til felles med de danske på 1000-tallet ettersom disse også ble bygget for en liten menighet av stormenn og deres familie som kun utgjorde en liten del av befolkningen. Kirkene på 1000-tallet hadde ikke rett til å utøve dåp siden det var biskopen som hadde ansvaret for dette, men når dåpssakramentet senere ble delegert til prestene økte størrelsen på menigheten, selv om kirken var bygd for en mindre gruppe. Kristendommen og kirker generelt var noe som angikk de øverste sosiale klassene både i Norge og Danmark. Vi ser at prest og biskop ble betalt per utført tjeneste helt frem til 1100-tallet, og ikke vedt en generell skattlegging som indikerer at kirkens tjenester var siktet inn mot aristokratiet. Det kan likevel virke som om kretsen rundt de norske kirkene var større og utgjorde et litt mer demokratisk utsnitt av befolkningen enn i Danmark¹⁶³. Det store antallet kirker indikerer et kollektivt og organisert byggeri, hvor altså kongen og bøndene samarbeidet om å bygge kirkene til kongen mens lendmennene bygde sine egne. 1100-tallet blir sett på som den store kirkebyggingsperioden i Norden. Når en kirke ble bygget ble det gitt et jordegods til en helgen som var kirkens og godsets juridiske eier. På romersk område kjente man begrepet juridisk person, dvs. at en institusjon kunne opptre som rettssubjekt og ha eiendom. Hos germanerne var det annerledes, der gjaldt den regel at all jord måtte ha en herre: Det var alltid en enkelt person som var eiendomsbesitter. Den mann som bygget en kirke, eide siden denne kirken, som nå var under eierens vern¹⁶⁴. Kirkegrunnleggerne satte som regel betingelser for sine gaver. De og deres arvinger skulle forvalte gavene som et

---

¹⁶¹ Liden, 1995, s. 135

¹⁶² Brendalsmo, 2006, s. 260, og Berg, 2003, s. 44, 160

¹⁶³ Liden, 1995, s. 136, 138

¹⁶⁴ Wisløff, 1966, s. 96

vennskap med helgenen kirken ble bygd til. Grunnleggerne og deres familier disponerte ganske fritt kirkens gods og inntekter, samt at de ansatte prester. Dette såkalte egenkirkevesenet var utbredt i kirkens eldste historie. Hovedmotivet for å bygge en kirke var nok som regel av religiøs art, men det fantes ingen motsetning mellom dette og de politiske og økonomiske motivene man kunne ha. Tvert om gikk dette ofte hånd i hånd¹⁶⁵.

Hvem bygde kirkene?

Den kristne religionen og kirkebygging ble i all hovedsak oppfattet som et anliggende for samfunnseliten godt inn på 1200-tallet. Dette ser vi blant annet gjennom befolkningens generelle motstand mot tienden og andre kirkelige avgifter, som for eksempel bygging av fylkeskirker. Dette bør tilbakevise bygdekirke-modellen som enkelte forskere argumenterer for – blant annet Odd Arne Johnsen, Hans Jacob Orning og Claus Krag – nemlig det at en landsbygd bygde en kirke sammen. Selv om de kunne være positivt innstilt til kristendommen, er det tvilsomt at de selv har vært interessert i å bære kostnadene av å bygge og vedlikeholde en kirke¹⁶⁶. Trusler om bøter fra biskopen ved manglende vedlikehold av kirken fungerte også avskrekkende for bøndene. Den kristne praksis og organisasjon som de norske kristningskongene tok med seg fra England, samt den teologiske praksis som de misjonerende biskopene stod for, var en utpreget aristokratisk og elitepreget kristendom. Den ble inkorporert i hedenske høvdingdømmer hvor det nettopp var eliten som utøvde den offentlige kult, og der det store flertallet av befolkningen kanskje hadde sin private kult på gården¹⁶⁷. Det er ikke noe i kildematerialet som viser eller skulle tilsa at eliten ikke beholdt kontrollen med den offentlige kult også inn i kristen tid. Det var kongen og det verdslige aristokratiet som bygde kirkene i landet. Høvdinger hadde kirker på gårdene sine og disse ble kalt for høgendeskirker. Hvem som skulle styre over disse kirkene var et svært konfliktfylt tema, og det ser vi blant annet i kampen mellom kirkens organisasjon og høgendeskirkeieerne som pågikk gjennom det meste av middelalderen, men var spesiell konfliktfylt i om lag 100 år, fra opprettelsen av erkesetet i 1152–53 og fram mot midten/slutten av 1200-tallet. Dette var en kamp som kirken førte mot dem som hadde bygd kirke til seg selv til egen vinning/makt eller fordeler. Byggeplassen for kirken var ættens gravplass på gården og byggingen var trolig et ledd i å forsøke å opprettholde og videreutvikle en sosiopolitisk

---

¹⁶⁵ Sigurdsson, 2008, s.153

¹⁶⁶ Brendalsmo, 2006, s. 226

¹⁶⁷ Brendalsmo, 2006, s. 264

lederposisjon også innenfor et kristent rikskongedømme¹⁶⁸. Egne økonomiske og administrative/politiske motiver var helt klart til stede ved bygging og drift av kirker. Det var gammel lov og sedvane at kongen og bøndene kunne bygge kirker på gårdene sine for egen kostnad, og de skulle da selv ansette prest. Ifølge sagaene og diplomene er det konger, adelsmenn, biskoper, erkebiskoper og bønder (haunder) som er byggherrer. Ved bygging av fylkeskirker var kongen initiativtager og byggherre, trolig i samarbeid med biskopen i og med at dette har fått sin plass i Frostatinglovens kristenrett. Det ser også ut som om kirkeeiere kunne bygge private kirker og la dem forfalle i Trøndelag, uten særlige konsekvenser¹⁶⁹. Dette må ses i sammenheng med kirkens svake posisjon økonomisk og politisk i denne perioden.

Kirkeorganisasjonen

I et forsøk på å gjøre rede for den norske kirkeorganisasjonen før opprettelsen av erkebispesetet blir det viktig å se på felles utviklingstrender på tvers av landegrenser og topografi. Det er tvilsomt at man har operert med markant forskjellige nasjonale kirker innenfor de norrøne samfunnene.

” In every other sphere of society those who sought protection accepted also dependence, and so defenseless an institution as the church found it hard to escape the implication of its necessity and to resist its protectors.”¹⁷⁰.

Kirkens lære på 900- og 1000-tallet gikk ut på å få gjennomslag hos den aristokratiske eliten når det gjaldt verdslige spørsmål, gjennom teologisk argumentasjon. Hovedsakelig betydde det å agitere for at de kristne gudene var mektigere enn de hedenske og forsøke å alliere seg med verdslige ledere. De ottonske keiserne hadde fortsatt stor religiøs innflytelse over pavedømmet og over kirken generelt på midten av 1000-tallet. Dette førte til en kirke der det ikke eksisterte et klart skille mellom prest og legfolk samt et hierarki innenfor presteskapet. Det var ingen hindre for at verdslige ledere også kunne være kirkeledere. Det religiøse hierarkiet fulgte det sosiale, hvor de fremste menn var også religiøse ledere. Kirken hadde profesjonelle kultutøvere, men dette har trolig ikke representert noen særlig trussel for de fremste menn¹⁷¹, hovedsakelig på grunn av at kirken var avhengig av sterke verdslige herskere for å bekjempe hedensk kult, opprettholde disiplin i egne rekker og skaffe inntekter.

---

¹⁶⁸ Brendalsmo, 2006, s. 265

¹⁶⁹ Brendalsmo. 2006, s. 266, 267

¹⁷⁰ Barlow, 1979, s. 5

¹⁷¹ Skre, 1995, s. 175

Konger var samtidig avhengig av kirkene for moralsk støtte, teologisk legitimering, samt å pasifisere og underlegge seg befolkninger og områder, samt disiplinere egne befolkninger. Vi ser altså at det er felles interesser mellom konge og kirke, og disse var mer dominerende enn motsetningene mellom dem, da begge var engasjert i en kamp mot felles fiender på 900- og 1000-tallet. Biskopene var en del av kongens faste følge og ble brukt som agenter for riksinteresser, misjonærer og verdslige lederes diplomater frem til opprettelsen av de fire faste bispesetene på slutten av 1000-tallet. Deres underhold var sikret ved jord som var lagt til bispestolen: Denne jorden måtte ha en eier, og det var kongen. Dermed ble biskopen oppfattet som kongens mann, han som fikk bispedømmet i len av kongen. Klostrene kom i samme stilling. Denne egenkirke eller privatkirkeordningen var som vi har sett vanlig blant de germanske folkene, og dette ble tatt inn i den norske kirkeorganisasjonen¹⁷². Kirken var ingen selvstendig organisasjon, og siden den var uten et tilstrekkelig eget økonomisk grunnlag, var den derfor avhengig av konger og stormenn. Fram til midten av 1100-tallet var kirkens rolle i siviliseringsprosessen knyttet direkte til kongen, og kirkelige og verdslige interesser smeltet sammen til en politisk enhet. Det var dette som møtte nordmenn på Island, Wessex og på det europeiske kontinentet¹⁷³.

Det islandske egenkirkevesenet var det som var mest utbredt og lengst varende av alle de europeiske egenkirkevesenene. Alle soknekirker på Island var egenkirker, og egenkirkevesenet overlevde til en viss grad kirkestridene på 1100-tallet og siste halvdel av 1200-tallet. Det var både de verdslige høvdingene (som ble kalt godene) og vanlig bønder som bygde kirkene¹⁷⁴. De islandske godene hadde som de norske høvdingene både en sakral og verdslig maktstilling. Kombinasjonen av verdslig høvding og religiøs leder og beskytter var viktig for deres makt. Dette forholdet ble ikke endret vesentlig ved innføring av kristendommen. Det er en stor kontinuitet mellom den gamle og den nye religionen, som vi ser ellers i Europa, og ikke snakk om et skarpt brudd¹⁷⁵. Det var de høvdingene som klarte å etablere og vedlikeholde et solid økonomisk fundament som overlevde fristatens maktkamper.

De fire viktigste inntektskildene var tingfarekaup (en inntekt bønder måtte betale når de ikke møtte opp på tinget), sakøre, godenes egne gårdsdrift og lokalkirkelige institusjoner og ran¹⁷⁶.

---

¹⁷² Wisløff, 1966, s. 96

¹⁷³ Brendalsmo, 2006, s. 149

¹⁷⁴ Stefansson, 1995, s. 234

¹⁷⁵ Sigurdsson, 1993, s. 243

¹⁷⁶ Sigurdsson, 1993, s.118

Det fantes ikke en kirkelig organisasjon på Island midt på 1000-tallet, men i 1050-årene oppretter høvdingene et bispedømme for Island der Isleiv blir valgt som biskop. Den islandske kirke hadde ingen faste og regulære inntekter, men man måtte betale avgifter for de embets handlinger som biskopen har tatt en del av¹⁷⁷. I 1082 blir Gissur valgt som biskop og innfører en rekke reformer i samarbeid med høvdingene. Gissur blir regnet for å være grunnlegger av den islandske kirken, og fikk innført tienden 1096–97, noe som er tidligere enn de andre nordiske landene. Som i Norge ble tienden delt i fire deler. Det var altså kirkebesitteren som fikk halvparten av tienden samtidig som han skulle lønne og underholde presten dersom han ikke selv fungerte som prest. Vi kjenner også til tilfeller på Island der biskopen gav sin del til kirkebesitteren. Innføringen av tienden var en viktig forutsetning for den videre utviklingen på Island, samt at det var en veldig viktig inntektskilde for kirkeherrene. Det førte til at høvdinge og storbønder bygde ut kirken lokalt og sentralt, noe som resulterte i et skarpere skille mellom bondestanden og aristokratiet.

Det som ble avgjørende for godene når det gjaldt å øke og stabilisere deres økonomi etter innføringen av tienden, var deres kontroll over de lokalkirkelige institusjonene og særlig stadene, og det gods de klarte å skaffe seg gjennom giftemål. Islendingssagaene nevner bare unntaksvis at goder eier mer enn én gård. Dette kan tolkes som at overføringene fra bøndene til godene var generelt var små¹⁷⁸. Den islandske kristenretten mellom 1122 og 1133 lovfestet egenkirkevesenet og lekmannsherredømmet over lokalkirkene. Dette må forstås i sammenheng med investiturstriden som pågår samtidig, der den kirkelige reformbevegelsen forsøker å innskrenke lekmannsinnflytelsen ved bispestoler, klostre og lokalkirker¹⁷⁹. De islandske lokalkirkene var knyttet til en gård samtidig som de var egenkirker. Dette gav kirkebyggeren herredømme over gården kirken sto på, samtidig som han hadde makt over kirken. Godene hadde allerede på 1000-tallet bygd kirker på gårdene sine, og omkring 1100 begynte det å bli vanlig på Island å gi kirken hele gården den stod på. Dersom kirken eide hele heimejorden, ble den lokale kirkelige institusjonen kalt stader, og ble en selvstendig kirkelig institusjon. De fleste stadene ble trolig opprettet i tiden mellom innføringen av tienden i 1096/97 og konflikten mellom kirkeeierne og biskopen på Island omkring 1180. De som etablerte stader hadde både økonomiske og religiøse motiver¹⁸⁰. Kirkebesitteren og biskopen lagde et

---

¹⁷⁷ Stefansson, 1995, s. 241

¹⁷⁸ Sigurdsson, 1993, s. 121- 122

¹⁷⁹ Stefansson, 1995, s. 242, 243

¹⁸⁰ Sigurdsson, 1993, s. 126, og Sigurdsson, 2008, s. 128

dokument der blant annet kirkens inntekter og forpliktelser knyttet til kirkegodset ble oppført, likeså eventuelle rettigheter grunnleggeren eller hans arvinger skulle ha når det gjaldt kirken og kirkegodset. Ved å opprette en stad og fremheve i Måldagen at det alltid skulle være en av giverens slekt som administrerte den, sørget han for ættens kontroll over staden¹⁸¹. I enkelte tilfeller hadde biskopen reel myndighet over stadene, men vanligvis var deres innflytelse over dem ytterst begrenset på 1100-tallet og videre fram til stadamålene i 1269 – 97. De kunne i beste fall velge en innenfor ætten til å bevare og forvalte stadene. Verken kirkeherrene eller vergene var likevel å betrakte som eiere av den kirke med gods eller den formue de skulle forvalte og disponere over. Eiendommen lå hos Gud eller kirkens helgen, eventuelt kirken. Kirkeherrene hadde en arvelig rett og plikt til å ivareta disse lokalkirkene. De som styrte stadene hadde likevel stor frihet til å forvalte og benytte avkastningen av formuen og inntekter, og var ansvarlig for at den ikke ble redusert. Vi vet at de mottok minst halvparten av tienden, og noen ganger $\frac{3}{4}$, da de i tillegg til kirkens og prestens- også fikk biskopens andel. Dessuten kontrollerte de kirkegårds- og begravelsesavgiftene. Stadforvalterne beholdt også overskuddet av gårdsdriften på selve stadene, ved siden av det de fikk av landskyld fra de gårder som stadene eventuelt eide, noe som til sammen må ha utgjort en betydelig inntekt¹⁸².

På slutten av 1100-tallet begynte en del av godene å drive to eller flere gårder samtidig. Denne driftsformen utviklet seg raskt, og på 1200-tallet hadde nesten alle godene tilegnet seg den. Utviklingen fra små til større driftsenheter gjenspeiler godenes voksende økonomiske behov og makt. De måtte gi flere gaver enn før, holde større gjestebud, og bekoste en større antall følgesvenner¹⁸³. Samling av politisk makt var fast knyttet til kontroll over de største stadene og bondekirkestedene. Kontroll over disse lokalkirkelige institusjonene og deres gods sammen med godenes øvrige jordegods ble grunnlaget for deres politiske makt og innflytelse. Det er umulig å tallfeste de inntektene de fikk av disse gårdene. Det eneste vi kan si er at de var store, og at de var en viktig forutsetning for den videre utviklingen av rikene på 1100- og 1200-tallet. Den største forskjellen mellom perioden før og etter tienden av 1096/97, var at godene etter 1100 hadde fortjeneste av de lokalkirkelige institusjonene og mer omfattende jordegods, og at de hadde betydelig større ressurser til rådighet enn godene før 1100¹⁸⁴. På slutten av 1100-tallet forsøkte erkebiskopen i Nidaros å rive kirken løs fra godene slik at den

---

¹⁸¹ Sigurdsson, 1993, s. 125, og Sigurdsson, 2008, s.128, Sigurdsson, 2003, s. 122

¹⁸² Sigurdsson, 1993, s. 126

¹⁸³ Sigurdsson, 1993, s.127- 128

¹⁸⁴ Sigurdsson, 1993, s.137

ble mer selvstendig. Han satte forbud mot at goder kunne være prester. Selv om goder ikke ble viet til prester etter 1190 beholdt de fortsatt kontroll over kirkene. Fram til 1238 var det fire høvdingætter som valgte biskoper¹⁸⁵. Kirkeherrene ble spurt direkte om de lokalkirkelige institusjonene med formue var å betrakte som kirkelig eiendom. Dette sa de ja til med forbehold at de selv hadde en evig arvelig rett og plikt til å ivareta disse institusjonene. Grunnleggerne og arvinger skulle også besitte en arvelig formynderrett og ivaretagelse. Det skal sies at dette dokumentet er fra erkebiskop Jon Raude i 1273, og det er usikkert hvordan dette var på 1100-tallet¹⁸⁶. Vi vet at kirkeherrene på Island, høvdinger og prest hadde både en verdslig og geistlig maktbasis på 1000- og 1100-tallet, og dermed kan situasjonen ha vært annerledes på denne tiden.

”The founder of the church established it for the benefit of his family and dependents. He kept a proprietary interest in its endowments and revenue and himself appointed the priest who served it. The lord’s church tended to be treated like his mill and oven and other seigneurial monopolies. Lords augmented or diminished the endowments arbitrarily, often took a share of the revenue, and all the revenue when the church was vacant, and could sell, pledge, or bequeath the church, like any other piece of property. At the same time the owner protected the revenues of his church by maintaining its monopoly and by attempting to secure for it all profitable rights of an ecclesiastical nature – for example, burial rights, the right to celebrate marriages, baptismal rights, and the right to take tithe and other church taxes. As the lord appointed priests, so, although this practice was normally regarded as abuse, he could dismiss him. In some regions the priest was often of unfree status, and all his possessions fell to the lord at death.”¹⁸⁷

Ifølge Frank Barlow er det disse forholdene vi finner i England og på kontinentet på slutten av 1000-tallet, dermed ser vi at det er en slående likhet mellom den islandske og engelske kirkeorganisasjonen. Alle kirkene var egenkirker, og det kan virke som om hovedmotivet blant det verdslige aristokratiet for å bygge kirker var å tjene penger for seg og sin familie. Det kan se ut som om egenkirkevesenet i England og resten av kontinentet skiller seg fra det islandske ved at man har en klarere eiendomsrett til kirken. Det er mulig å selge, pantsette og testamentere kirken som all annen eiendom. Dersom man tar utgangspunkt i Jon Raudes

---

¹⁸⁵ Sigurdsson, 1993, s.239

¹⁸⁶ Stefansson, 1995, s. 245

¹⁸⁷ Barlow, 1979, s.186

dokument fra 1273 har kirkebesitterne i England og resten av kontinentet større makt over kirken enn de islandske besitterne. Kirken i England og kontinental-Europa var ikke bare utpreget aristokratisk i sin teologiske praksis, men også organisasjon. I Wessex reiste kongen kirker allerede på kongsgårdene på 700-tallet, og dette systemet var i funksjon fram til det langsomt gikk i oppløsning fra slutten av 1000- og 1100-tallet. Det ble også reist kirker i distriktene delvis etter initiativ fra presten ved hovedkirken eller delvis av aristokratiet. Disse ble i begynnelsen betjent fra hovedkirken, men det oppstod raskt en tendens til løsrivelse og de utviklet seg senere til egenkirker. Disse kunne betjenes både av verdslige og geistlige stormenn. I tillegg til kongens hovedkirker og aristokratiets egenkirker fantes det en tredje gruppe: mindre kirker med kirkegård. Disse var avhengig av en såkalt hovedkirke. Fra dette systemet med hoved- og annekskirker utviklet så det engelske middelalderske sognesystemet seg fra midten av 1100-tallet ¹⁸⁸.

Kirken i Norge var ingen selvstendig organisasjon. Biskoper og andre prester hadde ikke et tilstrekkelig eget økonomisk grunnlag, og var derfor avhengig av konger og stormenn. Frem til midten av 1100-tallet var kirken delvis en fyrstekirke i kraft av kongens ledende politiske organisatoriske og økonomiske rolle ¹⁸⁹, men også en folkekirke i kraft av bøndenes lovfestede plikt til å underholde prestene økonomisk og til å bygge og vedlikeholde kirker. Kongen stod over biskopene som igjen førte tilsyn med presteskapet helt frem til opprettelsen av de fire faste bispesetene i det norske riket på slutten av 1000-tallet, var biskopene en del av kongens faste følge. I den grad det fantes en kirkeorganisasjon må den ifølge norske historikere blitt utviklet av rikskongene og deres følge av geistlige i årene før og etter 1000, dette skapte en kirkeorganisasjon i det norske riket fram til bispesetene ble opprettet. Dette skjedde i samvirke med bøndene, enten frivillig eller ved tvang. Kirkens egen opplæring av prester var å hente nye biskoper fra utlandet, de hadde ikke en enhetlig politikk på hvordan de skulle lære opp de nye prestene. ¹⁹⁰ Kirkens var veldig avhengig av kongedømmet, og blir ofte betegnet som aristokratisk. Den tidlige kirken var nasjonal i den betydning at kontakt med erkesetet var minimal og at kongen var dens reelle overhode. Innføringen av kristendommen og etableringen av en levedyktig kirkeorganisasjon var et sentralt tema for kongene helt frem på 1200-tallet. Dette ser vi blant annet på de store kongelige jordegodsdonasjonene til lokalkirker og sentralkirkelige institusjoner fra tiårene omkring 1100.

---

¹⁸⁸ Brendalsmo, 2006, s. 151

¹⁸⁹ Brendalsmo, 2006, s. 151

¹⁹⁰ Brendalsmo, 2006, s. 31

Den øverste norske samfunnseliten hadde allerede i vikingtid kontakt med utenlandsk aristokrati gjennom giftemål, politiske allianser og gaverelasjoner. Et eksempel er forholdet de tidlige norske kristningskongene hadde med kongedømmet i Wessex helt frem til midten av 1000-tallet. I de første 200 år med kristendom i Norge var kirken integrert i bondesamfunnet i betydningen at den var på alle vis avhengig av det verdslige samfunnet¹⁹¹. I den først fasen var det utendlandske prester som ble utnevnt til å lede de lokale kirkene, men innen utgangen av 1000-tallet ble presteskapet nasjonalisert og nå rekruttert blant norske bønder. Selv om biskopene førte et visst tilsyn med prestestanden, er det klare indikasjoner på at de fleste prester rettet seg mer etter kirkens byggherrer. Dette kan kanskje ses i sammenheng med prestens sosiale bakgrunn, men vi vet at kirkebesitterne på slutten av 1000-tallet ofte setter sine sønner som prester i egne kirker, sannsynligvis for å holde tiende inntektene i familien¹⁹². Til de vanlige prestene ble det etter alt å dømme ikke stilt noen krav på 1000- og store deler av 1100-tallet. Man gikk trolig i lære hos en eldre prest, og før man ble vigslet måtte man bli eksaminert av biskopen. Etter at erkebispesetet ble opprettet var det egne skoler for dette. Disse utdannet kun en liten del av den totale prestestanden, og et flertall av prestene har trolig fortsatt gått i lære hos en eldre prest.

I Borgartingslovens kristenrett står det at det var bøndene som skulle sette prester til kirkene og de sto fritt til å velge hvem de selv ville. I Gulatingsloven heter det derimot at biskopen skal råde for kirkene og sette prester til alle kirker. Det kan se ut som at det har vært andre regler i Viken enn på Vestlandet. Viken har den praksis som var vanlig på det europeiske fastland blant germanske folk, mens Vestlandet gjenspeiler innflytelse fra angelsaksisk kirkeskikk. Gulatingsloven antyder likevel en forandring, og regelen var opprinnelig at det var bøndene som skulle råde for tilsetting av prester, akkurat som de rådet med inntektene til kirkene og prestene. Frostatingsloven sier at biskopen skal råde for kirkene og tilsette de prester han vil, med det tilføyes at han har lovet oss at vi skal få de prester som vi anbefaler, dette er forn lov. Denne loven er nok av yngre dato, ettersom den svarer til patronatsordningen som kom frem på 1100-tallet. Ved høgendeskirkene hersket privatkirkesystemet, der den som eide kirken tilsatte og lønnet presten¹⁹³. Biskopen kunne avsette en prest ved at to andre prester vitnet på at den angjeldende var ute av stand til å gjennomføre sine oppgaver på grunn av vankunne. Det betyr at presten ikke kunne latin og

---

¹⁹¹ Brendalsmo, 2006, s. 30

¹⁹² Skre, 1995, s. 218

¹⁹³ Wisløff, 1966, s. 110

var da etter kirkens syn ute av stand til å forette i kirken. Med tanke på at utdanning av prester var et stort problem for kirken gjennom hele middelalderen og at prester ikke kunne latin på midten av 1100-tallet er det lite sannsynlig at biskopen har avsatt prester. Situasjonene var annerledes når det gjaldt biskopene, som langt ut på 1100-tallet hovedsakelig besto av utlendinger. Norske menn av stormannssætter finner vi ikke på bispestolene i noen utstrekning før etter 1150¹⁹⁴. I perioden før 1130 kjenner vi navnet på 28 biskoper i Norge. Av disse var trolig 11-12 engelske, 7-8 tyske, en dansk, en irsk, en islandsk og 3-4 norske. Dette må igjen ha ført til at impulser fra den anglosaksiske kirken dominerte innholdet i den tidlige norske kirkeorganiseringen. Etter 1130 har vi stort sett bare norske biskoper, som i lang tid ble utnevnt av de norske kongene¹⁹⁵.

Den første kirkeordningen i Norge besto nok av kirker på kongsgårder eller krongods og kirker grunnlagt av stormenn. En slik inndeling kan ha vært utviklet i tiden fram mot midten av 1100-tallet, og gjennom den første kirkeordningen er det mulig å se hvor fremtredende den angelsaksiske kirken har vært for den norske kirke. Kongen og høvdingene har mest sannsynlig bygd ut kirkevesenet etter innføringen av tienden på 1100-tallet slik vi ser godene gjør det på Island. Det er ikke uten grunn at 1100 blir regnet for å være den store kirkebyggeperioden. De har mest sannsynlig flere gårder, og dermed flere kirker noe som gjør at de største høvdingene må ha hatt store inntekter slik, som godene har på Island. Perioden fra 1000 til 1150 er en konsolideringsfase. Kongene satt tryggere enn før, men deres maktgrunnlag var ikke vesentlig endret. Kirkebyggingen vitner om at makten fremdeles satt lokalt, hos høvdingene¹⁹⁶. Ved å ta utgangspunkt i Wessex-kanalen og kirkens teologiske praksis på 1000-tallet, lar det seg gjøre å forklare både hvem som stod bak fylkeskirkene og hvilken funksjon disse skulle ha¹⁹⁷. De tidlige rikskongene bygde opp sin makt i regionene gjennom kongsgårder, og kongen fikk mulighet til å føre en sentralisert kontroll av befolkningen både verdslig og religiøst. Svært få av de trønderske høvdingene var vennligstilte overfor de kristne rikskongene, noe som førte til at gårdene deres ble konfiskert. Det var viktig for biskopene at fylkeskirkene skulle spille en hovedrolle i kirkeorganiseringen, spesielt økonomisk slik minister kirkene hadde i Wessex. Prestene i fylkeskirkene ville i lang tid være økonomisk avhengig av enkelte bruk, og med for

---

¹⁹⁴ Wisløff, 1966, s. 110

¹⁹⁵ Sigurdsson, 2008, s. 151

¹⁹⁶ Orning, 2011, s. 132, 134

¹⁹⁷ Brendalsmo, 2006, s. 161

mange høgendeskirker ville grunnlaget for deres livsunderhold bli betydelig svekket¹⁹⁸. De ulike lagdømmenes kristenretter i Norge er utformet med utgangspunkt i det rådende samfunnsforhold innen det enkelte lagdømme. Det gjenspeiler de kulturelle trekk ved landsdelen og på den andre siden det maktpolitiske forholdet mellom rikskongene/kirken og bøndene i de respektive landsdeler¹⁹⁹.

Reformbevegelsen

Gregor VII ville styrke kunnskapene i latin og kanonisk rett i kristendommens perifere områder, og på den måten rekruttere menn som kunne kjempe for det paven oppfattet som kirkens frihet. Av den grunn sendte han et brev til Olav Kyrre i 1079 og inviterte kongen til å sende noen unge, ættestore menn til pavehoffet for at de kunne få omhyggelig opplæring i de hellige og guddommelige lover²⁰⁰. Bakgrunnen for det man har kalt gregoriansismen var for det første kluniasensernes reformbevegelse. Munkeordenen hadde som formål å reise den sunkne moral i klostrene. Denne reformbevegelsen kom til å få kirkepolitiske mål langt ut over dette. Gruppen kritiserte blant annet den germanske rettsoppfatningen. Mens den tyske keiser ser bispedømmene som en slags egenkirker som han kan gi til hvem han vil, vil den kirkelige reformbevegelse frigjøre kirken fra dette lekmannsvelde og gjeninnføre den oldkirkelige sentralisasjon og det hierarkiske styre. I oldkatolsk tid styrte biskopen med kirkens saker og lekfolket hadde ingen kontroll over dette. Det var en slik rettstilstand reformbevegelsen ønsket seg tilbake til. De kjempet for at kirken fikk en egen jurisdiksjon, en slutt på egenkirkevesenet og at biskoper ikke kunne innsettes av konger og fyrster, men gjennom kanoniske valg. Bare ved gjenopprettelse av den kanoniske rett kunne kirken reformeres og det var det egentlige innhold i slagordet *libertas ecclesiae* (kirkens frihet)²⁰¹. I bunn for gregoriansismen lå en bestemt oppfatning av kirkens dominerende rolle og betydning i verden. Kirken er *Civitas Dei*, Guds stad, som av Gud selv har herredømme i denne tidsalder. Det var Augustin som formet dette uttrykket og så verdensløpet som en gigantisk kamp mellom Guds stad og djevelens. Augustin identifiserte imidlertid ikke uten videre identifisert *Civitas Dei* med kirken og *Civilitas diaboli* men noen konkret stat eller konge. Gregoriansismen derimot gjennomførte denne identifiseringen konsekvent. Et hierarkisk kirkesystem med paven på topp som Kristi stedfortreder på jorden, var det gregorianserne

---

¹⁹⁸ Brendalsmo, 2006, s. 164

¹⁹⁹ Brendalsmo, 2006, s. 152

²⁰⁰ Wisløff, 1966, s. 102

²⁰¹ Wisløff, 1966, s. 98

ønsket å etablere. Den fyrste som fremmer kirkens interesser hedres med uttrykket *rex justus* som var en rettferdig konge ifølge Augustin²⁰². De som ikke bøyer seg for paven er urettferdige og sannhetens fiender. Dem har paven rett til å avsette slik som han også forsøkte med den tyske keiser Henrik IV. Gregorianerne tilbake til det oldkatolske kirkestyre, som var sentralisert i biskopen som kirkens leder. Dermed måtte egenkirkesystemet bort. Men gregorianismen ville noe mer, den ønsket en sentralisering av kirkens administrasjon i paven slik Nicolaus I og andre store paver hadde hatt for øye. Paven skulle besitte den universale regimene, både den åndelige og verdslige makt. Alt dette ble samlet i kravet om *libertas ecclesiae*, kirkens frihet. Det gjaldt som vi har sett, å innføre den kanoniske rett²⁰³.

Det skjedde samtidig store endringer i Norden. Det var blitt opprettet en ny kirkeprovins med Lund som hovedsete ved hjelp av erkesetet i Roma. Erkesetet Hamburg-Bremen hadde sviktet paven i Roma og anerkjent Henrik IV's motpave. Roma ønsket en alliert i kampen mot Tyskland²⁰⁴. I 1104 ble biskop Asser i Lund, som var i slekt med kongehuset, opphøyet til erkebiskop. Kardinal Albericus kom som utsending fra paven og overrakte han palliet. Den nye kirkeprovinsen skulle omfatte Danmark, Sverige, Norge, Island, Færøyene og Grønland. Den norske kirke var på denne måten kommet til å stå under en erkebiskop som hørte til det nordiske rom. Den forholdsvis nære forbindelsen måtte virke stimulerende på utbyggingen av den kirkelige organisasjon i vårt land. I så måte var forholdene fortsatt etter alt å dømme nokså primitive, hvis man skal måle med de mål som den kirkelige reformbevegelse brukte når den betraktet situasjonen²⁰⁵. Selv om tre bispeseter ble opprettet var organisasjonsforholdene ellers i landet ufullkomne. Det fantes ingen sentral kirkelig ledelse i Norge, og kirken var stadig under kongens velde, som brukte den til å utvide kongedømmets makt vestover.

På Magnussønnes tid rådet ennå den gamle nasjonalkirkelige tilstand, hvor biskopene ble tilsatt av kongen. Prestene bli i hvert fall i svært mange tilfeller, kanskje de fleste, tilsatt av kirkebyggerne eller deres arvinger. Det er det gamle egenkirkesystem som ennå råder på denne tiden i Norge. Prestene var avhengige av sine oppdragsgivere også økonomisk. Av det godset som ble lagt til en kirke fikk presten noe til sitt underhold. Innføringen av tienden gav ikke kirken en større økonomisk frihet, ettersom denne inntekten gikk til de som grunnla

---

²⁰² Tobiassen, 1969, s. 226

²⁰³ Wisløff, 1966, s. 125 - 126

²⁰⁴ Krag, 2000, s. 88- 89, 108

²⁰⁵ Wisløff, 1966, s. 126 - 127

kirker, og det var som regel det verdslige aristokratiet. De første norske klostrene ble bygget på starten av 1100-tallet, og det at klostervesenet var kommet til landet, kunne innebære at den norske kirken rykket nærmere den katolske kirke i Europa. Gjennom klosterdannelser er det også naturlig å tenke at det har utgått en kirkelig innflytelse til fordel for den europeiske reformbevegelse som cistercienserne overalt støttet. Det ble opprettet kloster, men dette var som regel blant verdslige lendmenn etter at de hadde kommet hjem fra korstog. Inntektene man fikk av å bygge kloster gikk av den grunn til det verdslige aristokratiet og kan nok ses i sammenheng med lendmennenes høgendeskirker. De første klostrene ble også grunnlagt fra England, som i aller høyeste grad var en forkjemper for det private egenkirkesystemet. Det ble heller aldri svært mange av de reformvennlige cistercienserklosterene i Norge, og man har til dels ment at de ikke har spilt en så stor rolle i vårt land²⁰⁶. Cistercienserne kunne likevel gi et spirende norsk kirkeparti inspirasjon til å arbeide for den gregorianske kirkereforms ideer, men som vi har sett i kristendommens første tid i Norge var kongen ennå kirkens herre og jeg mener at reformbevegelsen aldri var noen trussel for kongen og det verdslige aristokratiet i tiden før 1150.

Konklusjon

Den kristne praksis og organisasjon vi finner i Norge har sin bakgrunn i den engelske kirkeorganisasjonen. Det var de norske kristningskongene som innførte dette i Norge, og de misjonerende biskopene i England sto for en utpreget aristokratisk og elitepreget kristendom. I de hedenske norrøne samfunnene var det høvdingene som var eliten og som utøvde den offentlige kult. Det førte til at kristendommen ble nær knyttet til samfunnseliten, og var en forutsetning for at kirken skulle overleve. Dette førte til at det ikke ble lagt hindringer for at verdslige ledere kunne være kirkeledere, og som fører til at kirken i Norge ikke har en selvstendig organisasjon. Kirkelige og verdslige interesser smeltet dermed sammen til en politisk enhet under det verdslige aristokratiet. Kirkegrunnleggerne i England har også en klar eiendomsrett til kirkene sine, som gjør at de kunne selge og testamentere kirker. Dette må ha sikret dem en fullstendig kontroll over kirkens inntekter og spesielt på de kirkene de selv grunnla. Dette såkalte egenkirkesystemet var utbredt i kirkens eldste historie både i England, Norge og ellers i Europa.

---

²⁰⁶ Wisløff, 1966, s. 130 og 132

Det virker som om kongen og resten av det verdslige aristokratiet har hatt fullstendig kontroll over den norske kirke. Det ser ut som om de har full eiendomsrett til kirkene de grunnla og andre kirkelige inntekter før opprettelsen av erkebispesetet i 1152–53. Vi ser helt klart i kildene at det var særlig kongen og lendmennene som bygde kirkene og innsatte prestene i den tidlige perioden. De økonomiske inntektene til kirkeeierne varierte nok avhengig av deres suksess i det politiske spillet. De fikk nok blant annet inntekter ved å holde begravelse, ekteskap og dåp og dersom de selv ikke fungerte som prest arvet de også prestens eiendeler når han døde. Det er også tydelig at grunnleggerne og deres familie har fritt disponert kirkens gods og inntekter. Det var vanlig at man delte tienden i deler, men det kan se ut som om kirkeeieren får halvparten eller $\frac{3}{4}$ av denne inntekten ettersom de har kontroll over både prestens og biskopens andel. Tienden ble nok innført en gang på 1100-tallet, hvem som innførte dette er noe jeg vil komme tilbake til senere i oppgaven. Det som er helt sikkert er at den må ha vært en veldig inntekt for kirkeeierne, og gjort det enda mer lukrativt for lendmennene å bygge flere kirker.

Dette er et element Sverre Bagge i liten grad diskuterer i sin artikkel. Vi har i kapittel 1 sett at høvdingene hadde store inntekter på 1000- og 1100-tallet blant annet gjennom vikingferder, korstog og landskyld. Nå ser vi også i dette kapittelet at de må ha disponert store kirkelige inntekter. Selv om inntektene ved vikingferdene har blitt redusert i løpet av midten av 1000-tallet har nok korstogene og at man kunne tjenestegjøre som livvakter blant de bysantiske keiserne kompensert for dette. De kirkelige inntektene må ha tatt lendmennenes økonomiske maktgrunnlag til nye høyder. Den norske kirke er, som vi har sett ovenfor, helt avhengig av det verdslige aristokratiet ettersom de ikke har det økonomiske grunnlaget og en selvstendig kirkelig organisasjon før på midten av 1100-tallet. Av den grunn så synes jeg det er vanskelig å snakke om en aristokratisk krise i fredsperioden fra 1030 -1130 som Sverre Bagge hevder. Det økonomiske maktgrunnlaget til lendmennene ser faktisk ut som om det aldri har vært sterkere rundt 1150-tallet. Den gregorianske reformbevegelse i perioden før 1152–53 har nærmest ingen påvirkning på det norske samfunnet når det gjelder det økonomiske og religiøse maktgrunnlaget til kongen og det verdslige aristokratiet. Dermed kan vi si at den tidlige norske kirke var helt frem til opprettelsen av erkebispesetet i 1152–53 en nasjonal kirke i betydningen at kontakten med erkesetet var minimal og at kongen var dens reelle overhode. Den aristokratiske krisen må av den grunn tidligst ha kommet ved opprettelsen av erkebispesetet i 1152–53, og det er nettopp dette jeg vil undersøke i neste kapittel.

Kap 3: Kirkens økonomi under biskopen og erkebiskopens makt

I dette kapitlet vil jeg undersøke tesen min om at lendmennenes økonomiske maktgrunnlag fortsatt sto etter de kirkelige reformene på 1150/60-tallet. Jeg mener at erkebispesetet i Nidaros blir opprettet på grunn av det maktpolitiske spillet i Europa, og ikke grunnet en selvstendig kirkelig organisasjon innenfor den norske kirken. De kirkelige reformene fra 1152–53 og 1160-tallet var noe den norske kirken ønsket å gjennomføre, men betyr ikke nødvendigvis at den fikk utrettet dette i praksis. Jeg mener at det er flere historikere som tar dette for gitt og dermed overvurderer kirkens selvstendighet. Antall lendmenn er også veldig stabilt helt frem til kong Sverres regjeringsperiode, og selv om kirken får større makt gjennom Magnus Erlingssons regjeringsperiode, mener jeg at lendmenn fortsatt har kontroll over de kirkelige inntektene gjennom kirkene sine. Av den grunn står det germanske egenkirkevesenet fortsatt sterkt på 1150- og 1160-tallet, og det er ikke mulig å snakke om en økonomisk krise innenfor det verdslige aristokratiet (lendmennene) på denne tiden.

For å undersøke denne hypotesen blir det blant annet viktig å se på de indre og ytre forutsetningene for at det ble opprettet et erkebispesete i Nidaros i 1152–53, og hvilke reformer som ble innført i 1152–53 ved opprettelsen av erkesetet og kroningen av Magnus Erlingsson i 1163/64. I tillegg vil jeg forsøke å se på når disse lovene blir satt ut i det norske samfunnet, og hvor lang tid tar det før lovene blir innført til de gjør seg gjeldende? Jeg vil også undersøke hvor mange lendmenn det er under de forskjellige kongene. Vi vet at kongen og det verdslige aristokratiet har hatt full kontroll over kirken rent politisk, økonomisk og organisatorisk i perioden før 1152–53. Når får kirken herredømme over de ulike kirkene, og når blir den en selvstendig organisasjon med kontroll over sin egen økonomi? Hvilke økonomiske konsekvenser for dette for det verdslige aristokratiet?

Opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros i 1152–53 fikk store konsekvenser for utviklingen av det norrøne samfunnet, både religiøst og politisk. Erkebiskopens viktigste oppgave var å sette kirkens reformbud ut i livet, og omforme den norrøne kirkelige strukturen slik at den passet inn i den europeiske modellen²⁰⁷. Vi vet at det var i Trøndelag hedendommen levde lengst i Norge, og dermed er nok det den viktigste grunnen til at erkesetet nettopp ble opprettet her. Historikere som Sverre Bagge, Knut Helle og Jon Vidar Sigurdsson mener at den viktigste grunnen til opprettelsen av erkebispesetet var at kirken var sterk nok økonomisk og

---

²⁰⁷ Sigurdsson, 2008, s. 147

organisatorisk til å stå på egne bein og at kongene aksepterte kirkens reformkrav for å få erkebispesetet grunnlagt²⁰⁸.

Forutsetninger for opprettelsen av den norske kirkeprovinsen

Hva var grunnen til at den norske kirke ble organisert som egen provins under Roma. Kom initiativet i første rekke fra kurien eller fra norsk hold? Kildene gir ingen klare opplysninger om det norske erkesetets forhistorie. Det er av forskere pekt på mange mulige årsaker til at en egen norsk provins ble opprettet. Vi vet at den nye kirkeprovinsen kom i stand gjennom samarbeid mellom kurien og representanter for kirke og kongedømme i Norge. Kirken ble med dette en selvstendig samfunnsmyndighet ved siden av kongemakten. Pavepolitikken gikk ut på å sentralisere kirkemakten sterkere i Roma. Et viktig ledd i denne politikken var på 1100-tallet å knytte utkantene av den europeiske kristenheten fastere til kurien gjennom opprettelse av nye provinser²⁰⁹. I 1152 ble kardinal Nicolaus Brekespear sendt til Norden av kurien for å tredele erkebispedømmet og opprette egne kirkeprovinser i Norge og Sverige. Etter opprettelsen av erkebispesetet forsøkte den norske kirke å frigjøre seg fra dens tidligere avhengighet av kongemakt og bondesamfunn, samt sikre sine rettigheter både på det organisatoriske, rettslige og økonomiske plan. Man ønsket å stake ut en kurs for kirkens videre utvikling, både når det gjaldt indre kirkelige forhold i Norge og dens tilknytting til sentralkirken i Roma. Erkebispesetet ble på samme måte som kongsgårdene sentrum for en riksomfattende organisasjon og et sentralisert styringsapparat. Kirkens organisasjon eksisterte ved siden av kongedømmet og selvstendig i forhold til dette. Den territorielle erobring var for kirkens vedkommende kommet mye lenger og startet tidligere enn det nasjonen Norge kunne vise til. Opprettelsen av erkebispesetet fikk også store konsekvenser for utviklingen av det norrøne samfunnet, både religiøst og politisk. Erkebiskopens viktigste oppgave var å sette kirkens reformbud ut i livet og omforme den norrøne kirkelige strukturen slik at den passet inn i den europeiske²¹⁰. Det var først med opprettelsen av erkesetet i 1152–53, innføringen av domkapitler ved bispesetene, opprettelsen av de første klostre og med utviklingen av et eget kirkelig økonomisk grunnlag at den fikk en mer selvstendig rolle innenfor spredning av tanke og adferdsett. Kirken hadde etter 1152–53 sin styrke i å være et ledd av en temmelig enhetlig organisasjon styrt fra Roma, og det er mange historikere som gjør et skille i norsk

---

²⁰⁸ Sigurdsson, 2008, s. 226

²⁰⁹ Helle, 1996, s.45

²¹⁰ Sigurdsson, 2008, s. 147

kirkehistorie og norsk historie generelt ved opprettelsen av erkesetet i Nidaros i 1152/3 og introduksjonen av den gregorianske reform som førte til tettere kontakt med Roma²¹¹. Norge kommer inn under Roma senere enn de fleste andre europeiske land og ble innordnet i et stramt organisatorisk system med paven som øverste myndighet. Det førte til at den organisatoriske modellen i den norske kirken var langt mer effektiv enn den norske kongemakten var på samme tidspunktet. Kardinalen hadde med seg palliet til begge kirkeprovinsene, men den svenske kirken fikk ikke sitt erkebispesete, og ble dermed ingen selvstendig kirkeprovins før i 1164 i Uppsala. Norge ble imidlertid organisert som egen provins med erkebispesete i Nidaros i 1152–53, hvor den tidligere Stavanger-biskopen Jon Birgersson ble vigslet til erkebiskop. Den nye kirkeprovinsen skulle omfatte i alt 11 bispedømmer. Det at den universelle kirken ønsket å skille ut egne kirkeprovinser i Norge og henholdsvis Sverige, har nok en direkte tilknytting til kuriens europeiske politikk i samtiden.

Det foregikk store konflikter mellom paven og den tyske keisermakten på 1000- og 1100-tallet. De tyske keisere stod i opposisjon til pave Gregor VII og hans rettmessige etterfølgere i tiden 1088–1122, og støttet i stedet deres motpaver. Maktkamp og retten til ansettelser innen kirken stod i sentrum av konflikten, og begge parter hevdet å ha sin autoritet fra Gud. Etter 50 års bitre stridigheter mellom paven og de tysk-romerske keiserne kom det i 1122 til et kompromiss, der kirken fikk betydelig råderett over eget gods og egne ansettelser²¹². Den tyske kong Konrad III og erkebiskop Hartwig av Hamburg-Bremen ønsket seg tysk verdslig og kirkelig overhøyhet over Danmark, og dermed kunne de legge kirken i Norden under sitt erkebispesete. Det må ha vært ønskelig for pavekirken å holde Norden utenfor det tyske Bispesetet, på grunn av erkesetet i Lund lå nærme Tyskland og keiseren var danekongens lensherre. Skandinavia lå frem til 1104 under erkebiskopen av Hamburg-Bremen, så i Lund og i 1152–53 ble det opprettet et erkesete i Nidaros. Ved å knytte direkte kirkelige forbindelser med Norge og Sverige kunne kurien hindre tysk innflytelse i disse landene via erkestolen i Lund, samtidig som man fikk trofast støtte i to nye kirkeprovinser²¹³. Dermed ser vi at det maktpolitiske spillet i Europa, kombinert med en svak kongemakt, er helt avgjørende for at det blir opprettet et erkebispesete i Norge.

---

²¹¹ Brendalsmo, 2006, s. 147

²¹² Orning, 2011, s. 134, 136, og Bagge, 2003, s. 51

²¹³ Wisløff, 1966, s. 137, Krag, 2000, s. 88-89, 108

Sagaene nevner at Sigurd Jorsalfare allerede i sin tid ønsker å opprette et norsk erkesete²¹⁴. En pådriver for kirkereform kan ha vært norske geistliges opphold i reformvennlige sentra i utlandet, og at utenlandske geistlige som hadde kontakt med disse sentra og satt som biskoper i Norge, forsøkte å styrke den norske kirke på lik linje med disse sentra i utlandet. Det kan se ut som om vi har et eget norsk kirkeparti med den første norske erkebiskopen Reidar i spissen som forsøker å få opprettet en egen norsk kirkeprovins i 1151. Ifølge de islandske annalene døde Reidar i Sørlandene i 1151 på hjem fra sin vigsel²¹⁵. Det er rimelig å tolke Reidars ferd som utslag av hjemlig initiativ, men vi har ingen sikre opplysninger om hvilke kretser i Norge som eventuelt arbeidet for et eget norsk erkesete²¹⁶. Man regner likevel med at det fantes et kirkeparti med kong Inge som samlingspunkt, som besto av høygeistligheten og en del av lendmennene²¹⁷.

Dette har ført til at enkelte historikere mener at kongene Sigurd og Øystein var uvillige til opprettelsen av erkesete og spekulerer i om det var et antikirkelig eller nasjonalkirkelig trøndersk parti bak Øystein og Sigurd, i motsetning til en universalkirkelig innstilt krets omkring Inge. Kildene gir indikasjon for at det har vært en opposisjon fra noen av kongene mot det nye erkesetet, og de må ha dannet en motstandbevegelse mot Inge og hans kirkeparti. Det reiste seg konservative krefter til forsvar for den gamle folkekirkeordningen mot gregorianernes universalkirke, som førte til en splittelse av den norske geistligheten i en universalkirkelig og en nasjonalkirkelig del. Det ser likevel ut til at erkestolen er blitt hilst velkommen både av kongene og den samlede geistligheten, men på ulike premisser²¹⁸. Lite tyder på at det er den norske kirkens posisjon her til lands som gjør at det blir opprettet et erkebispesete, etter som Norge var før erkebispesete i Nidaros en utkant av erkebispesetet i Lund. Dermed led den under mangel på indre enhet og felles ledelse. Det virker som at det norske samkongedømmet kan ha vært en viktig faktor for at erkebispesetet i Nidaros ble grunnlagt. Etter som det norske samkongedømmet virket som en splittende maktfaktor med sine forskjellige grupperinger, sto det enda mer svekket tilbake for en kirke med en internasjonal organisasjon i ryggen. Det gjaldt for kirken å vinne en av kongene til sin sak, og de samlet seg om kong Inge Haraldsson Krokrygg. Kong Inge så det trolig som en befrielse å

---

²¹⁴ Snorres kongesagaer, 1998, s. 246

²¹⁵ Helle, 1996, s.46, og Wisløff, 1966, s.136

²¹⁶ Bagge, 2003, s. 53

²¹⁷ Wisløff, 1966, s. 137

²¹⁸ Wisløff, 1966, s. 138, og Helle, 1996, s.47

bli løst fra dansk styre og avhengighet til erkebiskopen i Lund, og muligheten for et Norgesvelde fremtrer sterkere enn noen gang før.

Sverre Bagge og Knut Helle mener altså at grunnleggingen av erkesetet i Nidaros også hadde sine forutsetninger i indre norske forhold, og de legger vekt på at den norske kirke hadde styrket sin organisasjon i løpet av midten av 1100-tallet²¹⁹. De er ikke de eneste som mener dette, men er et nokså utbredt syn hos mange andre norske historikere, blant andre Hans Jacob Orning og Claus Krag. Jeg er uenig med deres syn på den kirkelige utviklingen midt på 1100-tallet. De legger blant annet vekt på at kirken hevdet retten til å styre egne ansettelse, og eiendomsrett til kirkegodset. Samtidig som kirkens økonomiske fundament ble ytterligere styrket med innføringen av tiende, som i prinsippet var en tiendedel av all kornproduksjon i landet. Med tienden og jordegodsinntektene mener de dermed at kirken sikret seg et stabilt økonomisk grunnlag²²⁰. Kirken var av den grunn blitt en mektig jordeier ved inngangen til høymiddelalderen, som trolig eide rundt tredjeparten av all jord i Europa, med regionale variasjoner. Jeg mener at kirken først blir en mektig jordeier på slutten av 1100-tallet, ettersom man holdt på hovedgården der man hadde kirke lengst mulig. Det at tienden ble innført og et stykke på vei innarbeidet, ledet som vi så i kapittel 2 at de privatkirkelige eierne fikk minst halvparten av disse inntektene og dette førte ikke til at kirken fikk en mer selvstendig og solid økonomi historikerne ovenfor hevder. Privatkirkesystemet var fortsatt gjeldende og innebar at kongen og andre verdslige makthavere i stor grad kontrollerte kirkene som deres eiere. Det er de kirkelige inntektene som virkelig er de essensielle i lendmennenes maktgrunnlag.

Sverre Bagge nevner heller ingenting om at det verdslige aristokratiet kunne ha store tiendeinntekter i sin artikkel ”Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen”. Det verdslige aristokratiet må av den grunn ha et sterkt økonomisk maktgrunnlag på midten av 1150-tallet av den grunn. Knut Helle er også opptatt av at det ble opprettet fire faste bispeseter, samt at man hadde begynt å stifte klostre som kunne tjene som kontaktpunkter for den europeiske reformbevegelse. Disse hadde kirkelig frihet fra alle former for lekmannsinnflytelse som program. Selv om det ble opprettet bispeseter, hadde ikke dette en stor betydning for kirkens selvstendighet ettersom konge og lendmennene fortsatt utøvde kontroll over kirkene. Vi så også i de foregående kapitlene at det ofte var verdslige lendmenn som grunnla klostre for egen makt og vinning. Fremveksten av klosterbevegelsen i Norge,

---

²¹⁹ Bagge, 2003, s. 53

²²⁰ Orning, 2011, s. 136, 138, Krag, 2000, s. 107, og Bagge, 2003, s. 53

med cistercienserordenen i spissen som vokste frem her til lands i 1140-årene, gjorde kanskje sitt til at kirken fikk forbindelse med europeisk kirkeliv, og den blir også regnet som en mulig årsak til opprettelsen av erkebispesetet. Det som kunne være positivt for kirken var at utlendinger besatte høye kirkelige posisjoner i Norge, samt at norske geistlige kunne få gregoriansk - vennlige studier i utlandet. Selv om Cistercienserordenen fikk sine første klostre i Norge i 1140 årene var det få klostre som ble bygget i Norge, og den gregorianske reformbevegelse hadde ellers liten innflytelse på det norske samfunnet. Det er også verdt å merke seg at mange av de utlendingene i de norske kirkeembetene var fra England og Tyskland, og sto for en nasjonalkirkelig politikk der kongen var den øverste lederen.

Den norske kirkens ekspansjon hadde i første halvdel av 1100-tallet ifølge Helle nådd et organisatorisk stadium som kunne gjøre opprettelsen av et eget norsk erkesete forsvarlig i kuriens øyne, og den var kommet i kontakt med den reformbevegelse kurien ledet. På det politiske planet kunne en kirkelig løsrivelse fra Lund være motivert av dansk press mot Viken²²¹. Jeg er av den oppfatning at en opprettelse av et eget norsk erkesete ikke kunne bli sett på som forsvarlig fordi den norske kirke hadde styrket sin organisasjon, men helt nødvendig grunnet en klar mangel på kirkelig selvstendighet på alle plan. Hvor svak geistlighetens stilling i landet egentlig var ser vi da den engelske biskopen Reinald blir hengt av Harald IV Gille midt i 1130-årene. Han var en god venn av kong Magnus og hadde antagelig fått store skatter og kostbarheter til forvaring²²². Forutsetningen for å få opprettet en ny provins var at geistligheten i dette området hadde nådd en viss grad av politisk, økonomisk og sosial uavhengighet i henhold til kuriens krav. Geistligheten måtte også stå for pavens gregorianske innstilling. Ved Nicolaus Brekespeares besøk i 1152–53 møtte han nok en gruppe prester som var lite kyndige i lesing og skriving og som hadde liten kunnskap til juss, teologi og avansert politikk, noe som kjennetegnet kirkens ledende menn²²³.

Dermed kan det se ut som at den norske kirke ikke hadde nådd den graden av politisk, økonomisk, rettslig, organisatorisk og sosial uavhengighet som skulle være nødvendig for å oppfylle kravene til en ny kirkelig provins. Det kan virke som om erkebispesetet ble grunnlagt av ren nødvendighet for at den norske kirke i det hele tatt skulle klare å gjøre seg gjeldende mot de norske kongene og det verdslige aristokratiet, i kampen om selvstendighet og kontroll

---

²²¹ Helle, 1996, s.46

²²² Snorres kongesagaer, 1998, s. 271

²²³ Brendalsmo, 2006, s. 32

over de kirkelige inntektene. I tillegg til trusselen om at Norden kunne bli dratt under det tyske erkebispedømme har dette derfor mest sannsynlig ført til at pavekirken opprettet et erkebispedømme i Nidaros, selv om den norske kirke ikke oppfylte de gregorianske reformene²²⁴. Av den grunn kan det kan se ut som om den norske kirke anno 1152–53 fortsatt er en egenkirke hvor kongen er den øverste leder. Det blir derfor helt klart at i perioden fram til opprettelsen av erkebispedømmet i Nidaros i 1152–53 hadde de verdslige lederne i Norge stor innflytelse over kirken, og det ser ut som om de fortsatt har det etter at erkebispedømmet ble opprettet²²⁵.

Kirkelige reformer

Erkebispedømmet som ble opprettet i Nidaros omfattet fem bispedømmer. Disse var Nidaros, Bergen, Oslo, Stavanger og Hamar²²⁶. Under riksmøtet i Nidaros gjorde visstnok de tre kongene betydelige innrømmelser overfor kirken. Det var trolig et dokument hvor kongene ga visse løfter om å respektere kirkens ordninger. Det er tydelig at det i 1152–53 ble gjort tydelige forsøk på å styrke bispedømmenes organisasjon. I tillegg til rent organisatoriske tiltak ble det utstedt lovgivning og privilegier som regulerte den hjemlige kirkens forhold til pave, kongedømme og samfunn²²⁷. For legaten gjaldt det å sikre kirkens og geistlighets økonomiske stilling og å gjennomføre visse reformkrav i den kirkeprovinsen han var i ferd med å opprette. De tre kongene kunne likevel bare tale på egne vegner i dette fribrevet. Brevet kunne ikke gjelde kirker som var grunnlagt og dotert av andre privatpersoner enn kongene selv og deres forfedre. Dermed så har ikke lendmennenes kirker blitt påvirket av disse innrømmelsene. Det var derfor ønskelig for legaten å få i stand særskilte bestemmelser som kunne gjelde de kirkegrunnleggere og deres arvinger som hørte til lendmennsættene²²⁸.

Vi vet fra Håkon Sverresons forliksbrev i 1202 at kongene bekreftet en del kirkelige innrømmelser ved opprettelsen av erkebispedømmet. I en islandsk lovhandskrift fra det 14. århundre heter det at kirker, kirkegods og prester på bønn av kardinal Nicolaus kom under biskopens myndighet og dom i Norge, dvs. domsmyndighet i saker som angikk dens gods og klerkemål. Dette er en sen og løsrivet notis, men kanskje av en viss betydning når man ser kirkens rettsstilling og krav i Europa, og den rett den norske kirke mente den hadde i kong Sverres dager ervervet fra tidligere konger til å dømme i klerkemål og åndelige saker. Mye av dette

---

²²⁴ Bagge, 2003, s. 51

²²⁵ Sigurdsson, 2008, s.226

²²⁶ Krag, 2000, s. 109

²²⁷ Helle, 1996, s. 50

²²⁸ Johnsen, 1969, s. 77

kan stamme fra Magnus Erlingsson privilegiebrev, men det kan også være fra 1152–53²²⁹. Vi har også funnet en samling av 15 canones som angår norske kirkeforhold og tydeligvis er utstedt på et norsk kirkemøte av en pavelig legat i England på 1200-tallet. Kan dette stamme fra vedtaket i 1152–53?

Det har vært en stor uenighet blant historikere når det gjelder dateringen av denne Canones Nidrosienses-samlingen. Arne Odd Johnsen daterer samlingen til 1152–53 da erkesetet ble opprettet. Vegard Skånland, som har kartlagt bruken av Gratian, mener at det er usannsynlig at Decretum kan ha vært kjent og utnyttet i norsk kirkelovgivning så tidlig som i 1152–53 på den måten det skjer i CN og han anser dermed Johnsens datering trolig feil²³⁰. CN bygger på Gratians systematiske kompilasjon av kanonisk rett fra omkring 1140. Viktige bestemmelser som andre kilder uttrykkelig henfører til denne anledningen er ikke tatt med i canon-samlingen. Den inneholder på sin side viktige artikler som ikke er satt i sammenheng med grunnleggingen av erkesetet. Dette taler for en senere datering, kanskje til Magnus Erlingssons kroningsmøte i 1163, som Walter Holzmänn daterer den til. Samlingen kan kanskje også dateres til Magnus Erlingssons privilegiebrev, da det er trukket frem indiser som synes å knytte CN til erkebiskop Øysteins dager²³¹. Vegard Skånland daterer CN til 1170-årene, mens Odd Sandaaker daterer den til tiden 1183–88 da erkebiskop Øystein kom tilbake til landet etter å ha vært i eksil i England. Dermed mener Sandaaker at CN er et kompromiss mellom kong Sverre og erkebiskop Øystein. Samlingen representerer moderate reformvennlige standpunkt og er imøtekommende til kongens krav når det gjelder støtte fra kirken til krig, appellretten og til dels bispevalg. Av den grunn måtte erkebiskopen forsone seg med Sverre på hans betingelser etter at hans seier over Magnus i 1184. Det er som vist ovenfor svært vanskelig å datere denne samlingen, men det mest sannsynlige er at det er Øystein som er forfatteren bak og at den ble skrevet i Magnus Erlingssons regjeringsperiode²³².

Det har også vært en stor diskusjon blant historikere når det gjelder Magnus Erlingssons privilegiebrev. Noen hevder at brevet var uekte, men likevel er det stor sannsynlighet for at brevet er autentisk og at erkebiskop Øystein også her er forfatteren av brevet. Dateringen av

---

²²⁹ Helle, 1996, s. 50 - 51

²³⁰ Bagge, 2003, s. 56, og Helle, 1996, s. 48

²³¹ Helle, 1996, s.48, Bagge, 2003, s. 55

²³² Imsen, 2003, s. 30, Bagge, 2003, s. 55-56, 58

brevet er likevel omstridt²³³. Dateringshypotesene for Magnus Erlingssons privilegiebrev varierer fra påsken 1163 til 1176. Man antar at brevet oppsto i en periode da kirken sto sterkt i forhold til kongedømmet og kongen vanskelig kunne motsette seg dens tolkning av sine privilegier²³⁴. Mange mener at brevet skrevet senere enn kroningen i Bergen i 1163, ettersom det synes å se tilbake på kroningen som noe som var for lengst tilbakelagt. Erkebiskop Øystein blir blant annet kalt for apostolisk legat eller apostolice sedis legatur, og dermed hevder blant annet Taranger at brevet ikke kan være eldre enn 1172/73 på grunn av tittelen til Øystein, som ikke er kjent før den tiden. Det er nok likevel sannsynlig at brevet ikke er datert så sent som i 1172/73 ettersom kildene Holtzmann og Neue Dekretalen viser at Øystein var legat i 1169²³⁵. Det er vanskelig å fastslå når Øystein får denne tittelen, men det er i alle fall ikke mulig å se at han har denne før 1169 i kildene.

Den politiske situasjonen kunne også være en sannsynlig bakgrunn for brevet. Kong Valdemar hadde blitt lovet herredømmet over Viken dersom Magnus ble enekonge, men forholdet mellom han og Erling Skakke var dårlig. Han gjorde to krigstog mot på 1160-tallet, og når det i 1170 ble sluttet fred fikk han fikk til slutt herredømmet over Viken ved at Skakke ble hans håndgangne mann og fikk jarlsnavn, samt Viken til len og styring²³⁶. Dette må ha blitt sett på som en forringelse av St. Olavs arv av den norske høygeistligheten. Kong Magnus hadde kommet i et lensforhold med den danske kongen, og for å fri Magnus fra dette lensforholdet fikk han sitt rike i len av den hellige Olav²³⁷. Bugge mener at Norge ble gjort til len av hellige Olav, og at det var erkebiskopen som var hans stedfortreder på jorden og som nå hadde nå blitt kongens lensherre. Paasche bryter med dette synet og mener som meg at det er Magnus, og ikke erkebiskopen, som er Olavs ombudsmann²³⁸. Kolsrud tidfester denne lenstakingen til 1170 etter Randers-møtet, og ser på kong Magnus sin undergivning under St. Olavs arv som et norsk mottrekk mot Erling Skakkes hylling av kong Valdemar²³⁹. Det er også spekulert i om denne lenstakingen kunne ha funnet sted en påskedag i 1171. Vi vet for eksempel for lite til å kunne utelukke at erkebiskop Øystein har fått tittelen pavelig legat tidligere enn 1169, selv om det er først da vi hører om det. Det å bruke den utenrikspolitiske

---

²³³ Tobiassen, 1969, s. 216

²³⁴ Bagge, 1976, s.28

²³⁵ Vandvik, 1969, s. 209, Bagge, 2003, s. 56 og Wisløff, 1966, s. 161

²³⁶ Krag, 2000, s. 117 og Wisløff, 1966, s. 161, Helle, 1996, s. 57, Snorres kongesagaer, 1998, s. 344, 348

²³⁷ Tobiassen, 1969, s.216, 240 og Wisløff, 1966, s. 161

²³⁸ Tobiassen, 1969, s. 236

²³⁹ Bagge, 2003, s. 68, Tobiassen, 1969, s. 240

situasjonen mellom Norge og Danmark for å tidfeste privilegiebrevet er også svært problematisk²⁴⁰. Selv om det kan ha vært mulig at det var en lenstakning i 1170–71, er dette noe som også kunne ha skjedd i Bergen i 1163. Jeg mener likevel at privilegiebrevet, samt CN ble skrevet mellom 1169- 1171. Dersom canon- samlingen ble skrevet på slutten av 1160- og 70-årene viser det i stor grad den rettsstilling kirken i erkebiskop Øysteins dager siktet mot i forhold til kongedømme og samfunn. Den har nok også klart og oppnådd dette i stor grad. Reformverket fra 1152–53 ble stadfestet, og kirkens ledere har nok ønsket en større kirkelig frihet rent rettslig, organisatorisk, økonomisk og sosialt som ble innvilget under Magnus Erlingssons privilegiebrev²⁴¹.

Det er allerede mulig å se reformbevegelsens tanker komme til uttrykk i Magnus Erlingssons kroningsed, der han lover at han skal være tro og lydig mot den hellige romerske kirke og pave Alexander og hans katolske ettermenn. Han skulle utøve rettferdighet mot kirkens saker og kirkelige personer, og gi den rett kirken har krav på. Det er mulig å se mange av Augustins tanker om kongen som en rettferdig konge (rex justus) i denne kroningseden²⁴². Hadde kongen virkelig underkastet seg kirkens autoritet? Kroningseden er uklar når det gjelder den kirkelige jurisdiksjon. Det er mulig å lese det slik at kirken har full tilsagn om kanonisk rettsstilling i åndelige saker, men det er også mulig at det ikke er sagt noe bestemt om rettsgrunnlaget for kongens løfte om å gi kirken den rett den har krav på. Vi har ovenfor gått ut fra at dette er den riktige oppfatning. Forpliktelsen rekker da ikke så langt for så blir det spørsmålet om hvorvidt det er de universalkirkelige eller de trønderske kirkelovene det er siktet til.

Vi ser også at privilegiebrevet er gjennomtrengt av de augustinske ideer om rex justus, som var et gregoriansk fyrsteideal. Kirken har dermed vunnet fremgang for sine ideer og interesser. I annen halvdel av 1100- og 1200-tallet gjør Augustins ideer seg sterkt gjeldende i Norge, dette ser vi blant annet gjennom kroningseden og Magnus Erlingssons privilegiebrev²⁴³. Magnus Erlingsson skulle utøve rettferdighet mot kirken gjennom å være en rex justus. Det at man skulle være en rex justus var noe både gregorianere og rojalister var enige om. Hos gregorianerne kjennetegner derimot at en rettferdig konge også måtte godta

---

²⁴⁰ Wisløff, 1966, s. 161

²⁴¹ Helle, 1996, s.64, og Tobiassen, 1969, s. 232

²⁴² Wisløff, 1966, s. 159, Orning, 2011, s. 141, og Krag, 2000, s. 113-114, Bagge, 2003, s. 65, Tobiassen, 1969, s. 220

²⁴³ Tobiassen, 1969, s. 227

kirkens frihetsprogram, dette er et hovedkrav for at en konge kan være en rex justus²⁴⁴. Dette er noe vi ikke finner igjen hos rojalistiske konger som Sigurd, Øystein, Håkon Herdebrei og ikke minst Sverre. Det ser hovedsakelig ut som om kongsemner fra Trøndelag er rojalister og kongsemner fra Vestlandet er gregorianere²⁴⁵. Dette kan bety at kirken har hatt større kontroll over kirkene og inntektene på Vestlandet enn det de hadde i Trøndelag. Magnus var som sagt ikke kongssønn, og Erling Skakke fant tidlig ut at han måtte finne forbundsfeller som kunne støtte Magnus' trone. Han behøvde heller ikke å gå langt for å finne en slik forbundsfelle. Kirken var villig til, mot vederlag selvsagt å gi sin mektige hjelp i den vanskelige situasjonen. På erkebispestolen satt nå en betydelig mann, en mann med store kunnskaper, vid horisont og store mål, nemlig erkebiskop Øystein. Han blir regnet for å være kirkens mest markante personlighet i dette århundret. Øystein var en ivrig forkjemper for kirkens frihet, og i Erling Skakke hadde han funnet en forbundsfelle²⁴⁶. Erkebiskop Øystein var av stor ætt og mange stormenn i Trøndelag var bundet i frendskap eller svogerskap til erkebiskopen. Av den grunn klarte erkebiskopen å innføre en ny lov der man nå skulle betale bøter i sølvøre til kirken, og ikke løsøre som man betalte til kongen. Sølvøre var dobbelt så mye verdt og dette førte til at kirkens bøteinntekter ble fordoblet²⁴⁷. Erling Skakke og erkebiskop Øystein hadde mange samtaler sammen, der spørsmålet om bøter i sølvøre ble tatt opp. Skakke mente at erkebiskopen hadde gått utenfor hellige kong Olavs lov, og at kongens rett måtte økes tilsvarende. Erkebiskopen la vekt på at det aldri var forbudt å øke Guds rett, og han mener at Erling Skakke allerede har økt sønnenes navn og makt. Dersom det var et lovbrudd å ta høyere pengeverdi fra trønderne, så er det et mye større lovbrudd at det ikke er en kongssønn som er konge over landet²⁴⁸. Av den grunn godtar Erling Skakke kirkens bøteverdi, mot at erkebiskopen kroner Magnus til konge. Dette ser vi blant annet gjennom Magnus Erlingssons privilegiebrev, der kirken fikk en rekke rettigheter²⁴⁹.

Samtidig fikk også Magnus kirkens velsignelse for sitt kongedømme. Dette kongedømme var som vi har sett reist på et svakt grunnlag og som hele tiden måtte hevde seg mot fiender både i landet og utenfor dets grenser. Selv om Magnus hadde vunnet mye med avtalen med kirken,

---

²⁴⁴ Tobiassen, 1969, s. 231

²⁴⁵ Paasche, 1969, s. 63

²⁴⁶ Orning, 2011, s. 140, Wisløff, 1966, s. 152

²⁴⁷ Helle, 1996, s. 58, Wisløff, 1966, s. 155

²⁴⁸ Snorres kongesagaer, 1998, s. 343

²⁴⁹ Krag, 2000, s. 112, Snorres kongesagaer, 1998, s. 343

måtte han betale dyrt. De dokumentene som ble utstedt i forbindelse med kroningen er båret av gregorianismens tanker om forholdet mellom kirke og konge. Kongedømmet er blitt et kongedømme av Guds nåde, i realiteten et kongedømme av kirkens nåde ifølge A. O Johnsen²⁵⁰. Jeg er ikke helt enig med Johnsen her, men kirken ble styrket under erkebiskop Øystein og Magnus Erlingssons regjeringsperiode på 1160-tallet. Kirken under erkebiskop Øystein Erlendssons ledelse ble sett på som en slags gullalder, der kirken stadig vant nye områder innenfor politikk, samfunn og kulturliv²⁵¹. Det er likevel verdt å merke seg at kongene og lendmennene som kom fra Trøndelag ikke har følt seg bundet av Magnus Erlingssons innrømmelser til kirken. Dette ser vi best under kong Sverres regjeringsperiode. Vi vet blant annet at Magnus Erlingssons privilegiebrev skjerper straffebestemmelsene. Han øker blant annet offentlige straffebøter, men innfører også en rekke nye ubotemål som var rettsbrud som man ikke kunne gjøre opp ved bot, men som medførte fredløshet og eiendomstap. Dette gjaldt blant annet kristenrettbrud og førte til at biskopene fikk større sakøreinntekter. Helle mener også at det var først nå tienden blir innført over hele landet, med unntak av Øvre Telemark og Numedal²⁵². I tidenes løp oppstod det nok mange diskusjoner knyttet til selve beskatningsgrunnlaget når det gjaldt tiende. Det må ha vært store konflikter om hvem som var pliktige til å yte tiende. Det ser ikke ut til at kongen og hirden fra først av var pliktige til å yte tiende. I sitt brev til kirken lovet Magnus imidlertid at man skulle svare full tiende av jordene og gårdene etter guds lov. Kongen lovet også at hirdmennene skulle betale tiende av lønnen sin til bispene i det bispedømme der de oppholdt seg ved juletider. Hirdmennenes tiende skulle deles mellom alle bispene²⁵³. Magnus Erlingsson privilegiebrev går også inn på hvem som skal råde over kirker. Det kongelige samtykke hadde visst nok blitt avskaffet og avsvoret, slik at både bispedømmer og kirker skulle kunne gis bort uten kongenes innblanding. Meningen må være at kongene lovte å respektere kanonisk bispevalg, og at de ga avkall på enhver rådighet over kirker og kirkegods som de selv eller deres forfedre hadde dotert. Om rekkevidden av et slikt løfte har det neppe hersket full klarhet, det viser det som siden hendte²⁵⁴.

Canones Nidrosensis

---

²⁵⁰ Wisløff, 1966, s. 165, Bagge, 2003, s. 68

²⁵¹ Imsen, 2003, s. 17, Bagge, 2003, s.55

²⁵² Helle, 1966, s. 63

²⁵³ Dybdahl, 2003, s. 297

²⁵⁴ Wisløff, 1966, s.141

I Canon 1 står kirkebygningenes inntekter og eventuelle gods i sentrum. Kirken arbeidet for at presten og biskopen skulle ta styringen over kirkene og jordegodsene. I kampen for økonomisk og administrativ uavhengighet sto kirken mot kirkebyggerne og deres etterkommere, som mente at de skulle ha kontroll over kirkene med tanke på at det var de som hadde bygd kirken og lagt gods til. Fra kirkereformatorenes synspunkt skulle hverken kirkene eller prestene være styrt av verdslige interesser, ettersom grunnleggere av kirker og kloster kunne sette inn slektninger som prester, og dermed skaffet dem inntekter av gods, tiende og gaver. Disse ville av den grunn ha sin lojalitet hos og tjene sin beskytters interesser, og ikke biskopen og kirken²⁵⁵. Kirkens krav om fullt herredømme over gods og sterk begrensning av giverens rettigheter, må for kirkegrunnleggerne og deres etterkommere ha stått som en vederstyggelighet og en grov fornærmelse. Gaven var ikke først og fremst overdragelse av eiendom, men kirken og presten fikk retten til å bruke jordegodset. Det betydde ikke at giveren frasa seg all rett i gaven. Kirken og presten ble tatt under giverens vern, de fikk en del i hans besittelse og gaven krevde gjenytelser. Kirkeeieren ga presten sin kirke og det jordegods som en forlening. Denne forleningen kunne trukkes tilbake, og det finnes mange eksempler på nettopp dette. Han kunne også sette inn folk han ville lønne inn i de kirkelige embetene som gaven ga inntekter til. Kirkebyggeren fikk nok forbønn, en spesiell gravplass, kanskje årtidhold og rett til å sette inn presten²⁵⁶.

Bygging av kirke og skjenking av jordegods var en ærefull sak for kirkebyggerne og andre givere. Det gav anerkjennelse og et vennskap med kirken og dens menn. Kirkens reformatorer utover på 1100-tallet begynte å bestride giverens styringsrett over gaven og benektet at han hadde krav på gjenytelse. Dette må ha vakt sterke reaksjoner hos de som hadde bygd og donert gods. Canon 1 fratar de private kirkegrunnleggerne og deres arvinger eiendomsretten til de kirker de hadde bygd. Det samme gjaldt for innholdet i disse kirkene og for kontrollen over prestetienden. De fikk likevel patronatsrett der de hadde en del plikter og rettigheter. Det var både kirkebygningene, deres inventar og det gods som tilhørte kirken og presteembetet, dvs. både kirkens vedlikeholds og byggefond (*fabricia ecclesiae*) og prestebordet (*beneficium mensa*) som ble konfiskert²⁵⁷. Kirkegodset ble delt i det som skulle brukes til bygging og vedlikehold av kirker og det som ble gitt som underhold til presten. Mensagodset var prestens *beneficium* og han fikk alle inntekter og kunne disponere fritt over dem. Han kunne likevel

---

²⁵⁵ Skre, 1995, s. 178, Krag, 2000, s. 109

²⁵⁶ Skre, 1995, s.179

²⁵⁷ Johnsen, 1969, s. 77, Liden, 1995, s. 176, og Helle, 1996, s. 65

ikke minske godset eller rettighetene på noen måte, som en konsekvens av at kirkeeieren hadde patronatsrett. Fabricagodset skulle styres av presten til bygging og vedlikehold av kirken men blir overtatt av kirkevergen. Kirkepatronen skulle også ha ombud med kirkeeiendommen og ofte var den tidligere kirkeeieren både kirkepatron og kirkeverge. En kirkepatron skulle ha ombud med kirkeeiendommen, samme oppgave som kirkeverge²⁵⁸. Kirkens ønske om maktsuverenitet har også mye med den endringen i oppfatningen av eiendom som kom i Vest- Europa med en markeds og pengeøkonomi å gjøre. I den tidligste middelalder var ulike parters rettigheter i eiendeler og jord nøye knyttet til det sosiale forholdet mellom partene²⁵⁹. Besittelse knyttes altså nært til faktisk herredømme, og på den måten også til makt og sosiale relasjoner mellom personer.

Canon 1 må være skrevet i en periode der kirken gikk aktivt inn for å få avskaffet det gamle egenkirkevesenet. Kirkeeieren har heller ikke rett til å innsette eller avsette prest i kirken. Kirkegrunnleggeren er ikke lenger eier, men skulle ha en patronatsrett hvor han hadde rett til å foreslå presteemner for biskopen, som var forpliktet til å innsette denne personen, dersom det ikke var noen kanoniske hindringer for valget. Samtidig hadde han plikt til å passe på at presten ikke skuslet bort noe av midlene, og skulle i så fall melde fra til biskopen. Dette var et middel kirken fant på for å få slutt på det germanske egenkirkesystemet. Kirkeeieren skulle ikke ha noen økonomiske fordeler ved å ha reist en kirke, og dette var den største forskjellen i forhold til det gamle egenkirkevesenet. Med denne loven (som mest sannsynlig ble skrevet på slutten av 1160-tallet) var Norge kommet langt frem mot det mål reformbevegelsen hadde satt seg²⁶⁰. Dersom kirkeeieren skulle bli fattig, hadde han rett til fri understøttelse i det kloster eller den kapitelkirke han selv hadde reist eller gitt gods til²⁶¹. Arne Odd Johnsen mener at det kongelige fribrev ved opprettelsen av erkesetet fratok kongen kirkepatronens vanlige rettigheter, så dette passer for de private egenkirkene, det vil si høgendeskirkene. Denne loven ble respektert i tiden 1153-1190 og senere av Håkon Sverreson og Håkon Håkonsson. Dermed var det bare Sverre som hadde prøvd å oppheve denne avtalen²⁶². Med tanke på at mange av de kirkelige reformene først kom på slutten av 1160- tallet er jeg uenig med Johnsen på dette punktet. Jeg kommer tilbake til dette i neste kapittel.

---

²⁵⁸ Hamre, 2003, s. 196-197

²⁵⁹ Skre, 1995, s.178

²⁶⁰ Wisløff, 1966, s. 142

²⁶¹ Wisløff, 1966, s. 141

²⁶² Bagge, 1976, s. 27 - 28

Det er mye som tider på at kirkens domsmyndighet har blitt utbygd i Magnus Erlingssons dager²⁶³. Canon 1 betegner et avgjort brudd med det tidligere egenkirkesystem som opprinnelig hersket i Norge som i alle germanske land²⁶⁴. Gjennom Canon 1 lyktes legaten å føre kirkens sak lenger frem i Norge enn det som var rådende i Mellom-Europa. Det var først i 1179 pave Alexander III fikk drevet igjennom en noenlunde tilsvarende bestemmelse. Dermed er det kanskje berettiget å stille spørsmålsteget ved at man klarte å gjennomføre dette i Norge allerede på 1160 – tallet. Odd Arne Johnsen og Claus Krag mener at legaten klarer å gjennomføre dette i Norge fordi storparten av kirkene i Norge var eid av flere bønder i fellesskap slik at innrømmelsen for de fleste ikke føltes som et tap, og dels av at de tre kongene på forhånd hadde gått enda lengre i sine innrømmelser²⁶⁵.

Jeg er dog sterkt uenig med Odd Arne Johnsen og Claus Krag på dette punktet. Den kristne religionen og kirkebygging ble i all hovedsak oppfattet som et anliggende for samfunnseliten godt inn på 1200-tallet, som vi ser i kapitel 2. Befolkningens generelle motstand mot tienden og andre kirkelige avgifter, bør derfor tilbakevise bygdekirke-modellen som Johnsen og Krag argumenterer for. Selv om de kunne være positivt innstilt til kristendommen, er det lite trolig at de selv var interessert i å bære kostnader av å bygge og vedlikeholde en kirke. Høvdingene eide de fleste kirkene, og her var det store inntekter å hente. Av den grunn er det tvilsomt at de har frivillig gitt fra seg eiendomsretten til kirkene de hadde grunnlagt. Det er også forskjell på et kirkelig program og det de faktisk klarte å utføre i praksis. Jeg mener at det er usannsynlig at kirken har klart å oppheve det germanske egenkirkevesenet allerede på 1160-tallet. Kardinalen må ha vært interessert i å redusere det germanske egenkirkevesenet så langt som overhodet mulig, og han lyktes muligens formelt et stykke på vei. Dette gjelder dog neppe de private høgendeskirker, i alle fall når det kommer til lendmennene som var det aristokratiske toppsjiktet i høy middelalderen²⁶⁶. Når det gjaldt utnevning av prester og forvaltningen av kirkebygningens gods og inntekter, nådde den ikke fram med sin ideelle krav, og kompromisser ble funnet og nedfelt i kirkeretten. Kirkeeierne ble blant annet innrømmet en patronatsrett, hvor den viktigste bestanddelen var retten til å presentere en prestekandidat for biskopen når det var en vakanse. Forvaltningen av kirkebygningens gods og midler fant sin form i kirkeombudsordningen, og vi har som nevnt her til lands

---

²⁶³ Helle, 1996, s. 64

²⁶⁴ Johnsen, 1969, s. 78

²⁶⁵ Krag, 2000, s. 85

²⁶⁶ Helle, 1996, s.51

indikasjoner på at kirkeeierne, trolig som en overgangsordning har fått førsterett til å bli oppnevnt²⁶⁷. Lekfolk hadde behov for å kontrollere at deres gaver til kirkens bygging og utrustning virkelig gikk til det formålet det var ment til. Dette ser vi i Frostatingsloven der en lov fra 1170 sier at biskopen skal oppnevne ombudsmann for kirkejordene. Det germanske egenkirkesystemet ser ut som det eksisterte godt inn på 1160-tallet. Dette tilsier at det germanske egenkirkesystemet i Norge fortsatt har vært aktivt under Magnus Erlingssons regjeringsperiode.

Canon 3-5 inneholder regler for valg av geistlige. Det er blitt forbudt med verdslig investitur og det er strenge regler for valg av erkebiskop og biskop²⁶⁸. Derneft blir enhver form for lekmannsinvestitur forbudt. Ingen geistlig kunne motta sitt embete fra en lekmanns hånd. Erkebiskopen skulle velges av biskopene sammen med presteskapets og folkets ønskemål. En ny biskop skulle velges av kannikene ved bispekirken, sammen med presteskapet, folket og munkene. Domkapitlet skulle velge biskop, ha omsorg for kirkens økonomi og lære opp prester. Domkapitlene var dog enda ikke utviklet i samsvar med kanonisk rett her i Norge, og dette skjedde først på 1200-tallet²⁶⁹. I fribrevet av 1153 ga samkongedømmet avkall på å utnevne biskoper og abbeder, og overlot samtidig til biskopene å utnevne prester. Prestene ble fastere knyttet til biskopen samtidig som han var friere og mindre avhengig av forholdet til konger, stormenn og bønder. Det har åpenbart ikke vært nok å hentyde til bispe og prestevalg på samme måten, derfor føyes det til at den kongelige consensus her har blitt avskaffet, og at kirker og bispeembeder skal gis bort uten at kongene blir spurt. Spørsmålet om consensus ser ut til å passe best med situasjonen i 1160-årene, dvs. i en periode da kirken kanskje hadde fått realisert en del av sine idealer. Før 1152–53 må kongen ha hatt mer enn consensus da ville det være mer nærliggende å snakke om at han ikke lenger skulle disponere. Det har vært viktig å slå fast at kongen ikke skulle ha noen innflytelse over bispe- og prestevalg²⁷⁰. Det er likevel sannsynlig at lendmennene fortsatt har hatt retten til å innsette prester ettersom de fortsatt har kontroll over kirkene de selv bygde.

En annen bestemmelsesrett som kardinalen fikk vedtatt og som skulle vise seg å bli viktig for kirken, var at lagtingene etter hvert godtok testamentariske gaver til gode formål, altså donasjoner til kirken. Slik ga man kirken en tiendepart av arvet og en fjerdepart av

---

²⁶⁷ Skre, 1995, s. 178

²⁶⁸ Johnsen, 1969, s. 79

²⁶⁹ Wisløff, 1966, s. 142, og Helle, 1996, s. 67

²⁷⁰ Bagge, 1976, s. 29

selververvet gods, uten arvingenes tillatelse. Kardinalen fikk også innført Romaskatten som var en årlig avgift på en penning hvert familieoverhode som hadde en viss eiendom måtte betale²⁷¹. Romaskatten var en liten skatt, men hadde likevel stor symbolsk verdi. Videre ble det opprettet et dekanat og tre erkediakonater. Dette har med den geistlige jurisdiksjon å gjøre. Kirken krevde at overgrep mot en klerk skulle straffes ekstra hardt og at en geistlig person bare kunne dømmes for en geistlig domstol (*privilegium fori*). Hvor mye som ble skrevet og innrømmet i denne sak i 1153 vet vi ikke²⁷². De gamle norske lovene gjorde ikke forskjell på prest og lekmann. Kirken krevde også jurisdiksjon i saker hvor det var brudd på kristenretten²⁷³. Det er tydelig at reformverket i 1152–53 og i 1160-årene var et forsøk på å frigjøre den norske kirken fra dens tidligere dype avhengighet av kongedømme og bondesamfunn. Dette gjaldt både organisatorisk, rettslig og økonomisk²⁷⁴. Man klarte nok delvis å få dette til gjennom canones samlingen på 1160-tallet. Det er likevel nødvendig å se på denne stillingen kirkeieerne har som ombudsmann før vi kan slå fast om det er snakk om en ressurskrise blant lendmennene under Magnus Erlingssons regjeringsperiode.

Kardinalens mål må så langt ha vært å bygge opp en norsk kirkeorganisasjon etter universalkirkelige mønster, som var selvstendig i forhold til det verdslige samfunn og fast tilknyttet og underordnet pavestolen. Kardinalen var en drivende kraft i hele reformverket og skapte noen av de viktigste forutsetningene for at den norske geistligheten kunne bli et lydig redskap i universalkirkens og reformbevegelsens tjeneste. På den andre siden kan det hende at kardinalens rolle fortøner seg mer dominerende enn den egentlig var, fordi vi stort sett kjenner den gjennom kirkelig overlevering og tolkning, samtidig som vi helt mangler opplysninger om den rolle norske geistlige og kongedømmets representanter spilte ved opprettelsen av erkesetet²⁷⁵. Det var imidlertid vanskelig å holde hierarkiet i et fjernt og fremmed land i et fast lydighetsforhold til pavestolen. Ved imøtekommenhet, simoni eller ved brutal makt kunne de verdslige fyrstene på mange måter opprettholde eller vinne igjen sin innflytelse over kirkens menn. En slik utvikling risikerte man i et land som Norge, der kirken tidligere hadde stått i den dypeste avhengighet av konge og folk, og der reformbevegelsen ikke hadde kommet langt frem²⁷⁶. Verken kongemakt eller folk den følgende tids historie vitner om at man i praksis var

---

²⁷¹ Johnsen, 1969, s. 84, Tobiassen, 1969, s. 232, Wisløff, 1966, s. 143, og Krag, 2000, s. 110

²⁷² Wisløff, 1966, s. 144

²⁷³ Wisløff, 1966, s. 145

²⁷⁴ Helle, 1996, s. 51

²⁷⁵ Helle, 1996, s. 52

²⁷⁶ Johnsen, 1969, s. 81

villig til å oppfylle alle fordringer kirken mente den hadde rettsgrunnlag for etter opprettelsen av erkesetet. Lovtaket av gaverettsstatuttet på Borgarting så sent som i 1224 viser at reformene på 1152–53 ikke uten videre oppnådde rettsgyldighet rundt i landets lagdømmer, og at det kunne ta tid før tingallmuen godkjente dem. Allerede før Sverres tid ble det klart at kongemakten ikke ville oppgi sitt formynderskap over kirken i fullt samsvar med de generelle innrømmelser som angivelig var gitt i 1152–53 og på 1160-tallet. Kongene fortsatte blant annet å øve innflytelse på bispevalgene²⁷⁷.

En rekke historikere mener likevel at det skjedde nok reelle nydannelser til å karakterisere opprettelsen av erkesetet i Nidaros som en revolusjonerende hendelse, ikke bare i kirkens historie, men også i norsk samfunnsutvikling. Mens kirken hittil hadde vært sterkt avhengig av konger og lokale kirkeiere, var nå med ett slag de fleste av reformbevegelsenes krav oppfylt. Valg av geistlige skulle skje etter kanonisk rett, og det var organisert en egen kirkeprovins som var universalkirkelig orientert og sterkt knyttet til Roma. Det hevdes at 1152–53 markerer en revolusjon av kirkeforholdene i Norge. Jeg er av den oppfatning at selv om det skjer en del reformer så kan vi ikke snakke om en revolusjon i 1152–53. Det er mye som tyder på at en del av reformene ble nedtegnet først i Magnus Erlingssons periode på 1160-tallet, og dersom det er hensiktsmessig å bruke ordet revolusjon er dette først og fremst på papiret. Det var likevel viktig å ha det her først, før man kunne kreve sine rettigheter hevdet og opprettholdt, noe som nok skjedde senere. Spesielt blant senere konger og lekfolket har det sikkert hersket stor uklarhet om rekkevidden av det som nå var festet på pergamentet. Det er derfor ikke underlig at det kunne bli bitter strid om flere av de ting som kardinalen og erkebiskop Øystein nå hadde gitt bestemmelser om. Kirken klarer delvis å få drevet sine ønskemål gjennom, selv om de møter en kraftig motstand fra de verdslige makthaverne og trer nå fram som en selvstendig samfunnsmakt ved kongedømmets side.

Stormennenes endrede og nye maktgrunnlag

Under innbyrdesstridene er det mulig å se fastere og mer omfattende partigrupperinger enn tidligere. Halvdan Koht mener at et stort slektsskapsbånd knyttet lendmennene sammen fra Vika og Vestlandet til Trondheimen og Hålogaland, samtidig med at det norske samfunnet ble mer aristokratisert. Omkring 1160 har denne utviklingen kommet så langt at det ifølge Koht er mulig å si at et organisert aristokrati har tatt makten i landet. Han hevder at det ikke lenger er

---

²⁷⁷ Helle, 1996, s.52

en delt stormannsklasse, men at de fleste har samlet seg under et parti under en mektig fører, nemlig Erling Skakke. Det kan nesten se ut som at de fleste lendmennene er bundet fast til Erling Skakkes parti²⁷⁸. Dette er dog en sannhet med visse modifikasjoner. Vi vet at Gregorius Dagsson jobbet aktivt for en landsomfattende aristokratisk samling omkring Inge på Vestlandet og i Viken²⁷⁹, men vi kjenner også til at lendmenn fra Trøndelagen og storbondesønner fra Opplandene og Øst Viken samlet seg omkring Sigurd Haraldssons sønn Håkon Herdebrei²⁸⁰. Lendmennene fordelte seg nesten i alltid i to like store flokker. De støttet ofte det partiet der de kunne vinne mest makt²⁸¹. I 1170 årene hadde også Erlings Skakke motstandere tilslutning fra landsdeler han aldri vant kontroll over. Dette var spesielt Trøndelag, Opplandene, Øst Viken, Telemark og Danmark²⁸². Vi ser spesielt at vi får en økende polarisering mellom Bergen og Trondheim og lendmennene her, og det er helt klart at man fra midten av 1150- tallet og utover får et tydeligere geografisk motsetningsforhold mellom Vestlandet og Trøndelagen²⁸³.

Årene etter opprettelsen av erkesetet må ha vært tøffe for kirken. Reformprogrammet fra 1152–53 lot seg vanskelig sette ut i live under innbyrdesstriden fra midten av 1150-tallet. Geistligheten ble splittet mellom de stridene fraksjoner, og kongene var lite villig til å respektere innrømmelsene fra 1152–53. Dette ser vi blant annet da kongene Øystein og Inge satte rivaliserende biskoper på Bergen bispestol, og at Inge valgte sin kapellan og fehirde Øystein Erlendsson til erkestolen etter Jons død i 1157, uten å spørre korbrødrene eller andre geistlig til råds²⁸⁴. I 1159 ble det paveskisma. Alexander III fikk som motpave Victor IV. Inges parti holdt seg til den gregorianske innstilte Alexander, som var valgt av kardinalkollegiets flertall mens (Håkon Herdebrei) den nye lederen til Øysteins flokk anerkjente Victor som fikk støtte av den tysk-romerske keiseren Fredrik Barbarossa. Mot gregorinaismens verdenskirke reiser den gamle folkekrikens forsvarere seg til åpen kamp²⁸⁵. I Norge er det den gregorianskvennlige kongen som til slutt går seirende ut ved Magnus Erlingssons kongedømme i 1160-årene, men hvordan står Magnus Erlingssons kongedømme til aristokratiet i landet? Han var den første kongen i landet som ikke var kongssønn, men en

---

²⁷⁸ Koht, 1969, s. 48, Hertzberg, 1869, s.142

²⁷⁹ Helle, 1996, s. 54, Krag, 2000, s. 111

²⁸⁰ Helle, 1996, s. 55

²⁸¹ Hertzberg, 1869, s. 119

²⁸² Helle, 1996, s. 69

²⁸³ Hertzberg, 1869, s.124

²⁸⁴ Holtmark, 1961, s.279- 280, Snorre kongesagaer, 1998, s. 340

²⁸⁵ Wisløff, 1966, s. 151, Krag, 2000, s. 113

lendmanns sønn som hadde blitt kronet til konge i Norge. Bidrar dette til at andre lendmenn søker en del i styrelsen av landet? Prøver det verdslige aristokratiet å skaffe seg et tak på kongemakten, ved kroningen, i kroningsbrevet og ved tronfølgeloven? Selv om dette er veldig interessante spørsmål er det noe vi ikke hører et eneste ord om. Det som er sikkert er at aristokratiet ikke kunne ha noen maktvinning av at det for fremtiden bare skulle være en konge i landet, og dermed er det nok naturlig at det har vært en del lendmenn under kongsepnene i Trøndelagen²⁸⁶.

Historikere regner med at det var mellom 16 og 30 lendmenn under Olav den Hellige og mellom 15-23 lendmenn i Magnus Berrfötts tid. Kildene er dog mangelfulle når det gjelder antall lendmenn på denne tiden. I perioden etter 1130 har vi et bedre grep om hvor mange lendmenn det var²⁸⁷. Vi vet med sikkerhet om 5 lendmenn under perioden til Magnus den blinde 1130–1135. Under Harald Gille og hans sønner 1135–1150 kjenner vi til ca 24 lendmenn. Ved urolighetene på 1130-tallet ble det stadig flere, og man regner med at det i årene 1135–1140 minst har vært 20 lendmenn og mest sannsynlig flere enn det²⁸⁸. Under Sigurd og Øystein Harladssønner, Haakon og Sigurd Sigurdsønner i perioden 1150–1163 kjenner vi 20 lendmenn. Under kong Inge 1150–1161 vet vi om 7 lendmenn, i tillegg at det var noen lendmenn som hadde byttet side fra tiden før. Det var stort sett ca 20 lendmenn på slutten av 1150-tallet til 1160²⁸⁹. Under Magnus Erlingssons regjeringsperiode 1161–1184 kommer det frem av kildene at det har blitt 33 nye lendmenn, i tillegg til noen av de vi kjenner igjen fra Inges periode. Dermed er det oppført ikke mindre enn 41 lendmenn i hans tid. Det er likevel usikkert om alle de har vært samtidige ettersom man kan på flere steder påvise to slektsledd. Ved kroningen i Bergen i 1164 er det bare 12 lendmenn, i tillegg til Erling Skakke som sverger ed sammen med kongen. Det er naturlig at de aller fleste lendmennene ville være til stede ved kroningen. Man regner av den grunn med at det ikke har vært stort mer enn 20 lendmenn under Magnus Erlingsson²⁹⁰.

Fienden for kong Sverre var først og fremst den gamle lendmannsklassen, hovedsakelig på Vestlandet, som satt med både den økonomiske og den politiske makten i landet. Vi kan visstnok følge disse lendmennene fra nord til sør og se hvordan de aller fleste sto imot

---

²⁸⁶ Storm, 1884, s.113

²⁸⁷ Storm, 1884, s. 140, 141, 143

²⁸⁸ Storm, 1884, s.148

²⁸⁹ Storm, 1884, s. 152

²⁹⁰ Storm, 1884, s. 155, og Kleivane, 1981, s. 264

Sverre²⁹¹. Slaget ved Filmreite markerer et skille i denne utviklingen, der de gamle høvdingættene fikk en avgjørende knekk etter Sverres seier. Mannefallet i de gamle ættene var så store at mange døde ut. Det gamle ættearistokratiet ble til en viss grad erstattet av en tjenesteadel som var fast knyttet til kongedømmet, og deres posisjon var helt avhengig av kongen. Det nye aristokratiet under Sverre hadde ofte svak eller ingen lokal maktposisjon, noe som førte til at de var mer lojale enn det gamle ættearistokratiet. Det nye aristokratiet hadde lite jordegods og var derfor avhengig av veitsler og embeter fra kongen. Men de ble satt inn i hovedgårdene til det gamle ættearistokratiet under Magnus Erlingsson. Dermed så var det økonomiske maktgrunnlaget det samme for de som faktisk ble utnevnt som lendmenn under kong Sverre, som de lendmennene som var en del av det gamle ættearistokratiet. De fikk gifte seg med enken på hovedgården og fikk dermed de kirkelige inntektene og landskylden fra den hovedgården de nå kontrollerte. Selv om det økonomiske grunnlaget til lendmennene endrer seg, er definitivt ikke snakk om en aristokratisk krise. Det eneste som endret seg var at man nå var mer avhengig av kongen for å få sin del av de kirkelige inntektene og landskylden. Borgerkrigene i 1190-årene bidrar til å styrke og konsolidere kongemakten²⁹². I tiden 1177–1181 regner man med at 17 av Magnus sine lendmenn døde, selv om det var få av disse som var gamle lendmenn har dette ført til en klar reduksjon av lendmenn igjen i Norge. I følge Sverres saga har Magnus Erlingsson allerede i 1181 mistet 120 lendbårne hirdmenn²⁹³.

Sverre utnevner også bare et titall lendmenn, og vi kjenner kun til 11 lendmenn under Sverre-tiden. Sverres base er i Trøndelag, og mange av hans trøndske tilhengere var velstående folk av gode ætter. Sverre skaffet seg lendmenn av de gamle trøndske lendmannsættene og forsøkte stadig å knytte til seg overvunne stormenn. Selv om vi ser en reduksjon av lendmenn under Sverre, er det en helt klart mindre dimensjon enn man tidligere har antatt²⁹⁴. Det er også svært tvilsomt at det har vært over 40 lendmenn under Magnus Erlingsson. Det var vanlig at det var 20 lendmenn per styringsperiode og det reelle tallet under Magnus Erlingsson er nok rundt 20, som vi har sett ovenfor. Dermed kan man faktisk ikke snakke om at vi ikke finner mer enn en fjerde eller femtepart av de ættene som til da hadde sittet med makten i landet når det 12. århundre går mot slutten²⁹⁵. Dette antallet ble utjevnet av den tids utvikling. Gamle ætter levde i flere tilfeller videre gjennom kvinnelige arvingers giftemål med Sverres menn,

---

²⁹¹ Koht, 1969, s. 367

²⁹² Sigurdsson, 2008, s. 128

²⁹³ Helle, 1996, s. 74

²⁹⁴ Helle, 1996, s.82, og Kleivane, 1981, s. 141

²⁹⁵ Koht, 1969, s. 368, Kleivane, 1981, s. 145, 149

og aristokratiets samfunnsstilling som sådan ble knapt avgjørende svekket, det skjedde mer et personskifte enn et systemskifte²⁹⁶. De gamle slektene trår inn i kongens tjeneste etter at Sverre har erobret landet og får land av kongen. Lendmennenes krets har vært likeså fast som før kong Sverre.

I andre halvdel av 1100-tallet skjedde det en endring i samfunnselitens maktbasis ifølge mange historikere. Landets stormenn bygde i stigende grad sin samfunnsstilling på deltakelse i statsstyringen, mindre på nedarvet maktgrunnlag. Det innebar en styrking av statsmakten, uten dermed å svekke det aristokratiske element i samfunnslivet²⁹⁷. Lenmannsombudet utviklet seg i løpet av 1200 tallet til å bli svært eksklusivt. De fremmet hovedsakelig sine interesser gjennom kongemakten og bar preg av å være et tjenestearistokrati, men det fantes likevel klare trekk ved lendmannsinstitusjonen som pekte utover et ombudsaristokrat. Det å være kongsmann og lokal stormann var ikke et enten – eller. Man kunne godt kombinere disse rollene på 1200- tallet som man også gjorde tidligere²⁹⁸. 1200-tallet var for den norske stormannsklasse en rik veksttid. Fremdeles gikk selveierjord til stadig til leilendingsbruk. En god del av denne jorden kom under andelen. Vi vet likevel at den norske stormannsklassen hadde mindre jord og landskyldinntekter enn den danske og svenske stormannsklassen. Dette betegner likevel ikke en aristokratisk krise blant norske stormenn men betegner de ulike landenes økonomiske vilkår og politiske inngrep²⁹⁹.

Det kunne for eksempel være økonomisk gunstig å være kirkelig ombudsmann, og dette vil jeg se nærmere på i neste kapittel. På 1200-tallet ble også den norske overklasse tett og integrert del av det fellestrosne trosliv en viktig forutsetning som ikke tidligere var til stede³⁰⁰. Det fantes et sterkt grunnlag for konflikt mellom kirken og den verdslige elite, blant annet om hvem som skulle råde kirkene. Den gregorianske reform ga kirken et solid ideologisk grunnlag for løsrivelse fra den verdslige elite og for kontroll over egen organisasjon og økonomi, men den verdslige elite på sin side hevdet tradisjonens praksis. Kristenlivet var splittet mellom den gamle aristokratiske kirken og den nye gregorianske, og det ser fortsatt ut som om lendmennene hadde kontroll over høgendeskirkene sine³⁰¹. Det er

---

²⁹⁶ Helle, 1996, s.75, Koht, 1969, s. 368

²⁹⁷ Helle, 1996, s. 76

²⁹⁸ Kleivane, 1981, s. 127, 233, Orning, 2011, s. 162

²⁹⁹ Schreiner, 1969, s. 384

³⁰⁰ Brendalsmo, 2006, s. 34

³⁰¹ Brendalsmo, 2006, s. 35

mye som tyder på at kongene aksepterte kirkens reformkrav for å få erkebispesetet grunnlagt. Det var dermed et dualistisk forhold mellom konge og kirke der de både var i konkurranse og samarbeidet med hverandre. Det verdslige aristokratiet var i motsetning til kongen ikke avhengig av kirken for å opprettholde makten sin, men blir mer avhengig å ha et godt forhold til kongemakten. Dermed er det lite sannsynlig at kirken har klart å få kontroll over de kirkelige inntektene under Magnus Erlingssons og kong Sverres regjeringsperiode. Tidligere antok man at antall lendmenn ble redusert med en fjerdedel, men som vi har sett ovenfor er det i større grad snakk om en halvering. Vi ser også at antall lendmenn er veldig stabilt, helt siden Olav den Helliges regjeringsperiode virker det som om at 20 lendmenn er normalen. Selv om aristokratiet får et nytt maktgrunnlag betyr ikke det at man får en aristokratisk krise i Norge. Det at antall lendmenn er stabilt gjennom hele 1100-tallet gjør det også vanskelig å snakke om en slik aristokratisk krise.

Konklusjon

Det ser ut som om det maktpolitiske spillet i Europa er helt avgjørende for at det blir opprettet et erkebispesete i Norge. Med tanke på den norske kirkens svake posisjon i Norge er det lite som tyder på at det er indre forhold som gjør at erkesetet blir opprettet i Nidaros i 1152/53. Nidaros hadde tidligere vært en utkant av erkesetet i Lund og led under mangel på indre enhet og ledelse. Den gregorianske kirken krevde at kirken måtte ha en gregoriansk innstilling og en viss politisk, økonomisk og sosial uavhengighet for at man kunne opprette en ny provins. Nicolaus Brekespear møter nok geistlige menn som har problemer med å lese og skrive latin, liten kunnskap innenfor juss, teologi og avansert politikk som nå kjennetegnet kirkens menn innenfor den gregorianske kirke. Det virker som om den norske kirke ikke bare har klart å ikke oppfylle de gregorianske kravene, men at de har en klar mangel på politisk, økonomisk, rettslig, organisatorisk og sosial selvstendighet. Erkesetet har av den grunn blitt grunnlagt av ren nødvendighet for at den norske kirken i det hele tatt skal gjøre seg gjeldende mot norske konger og lendmenn. Den viktigste årsaken til at erkesetet ble opprettet på 1150-tallet har nok å gjøre med trusselen om at Norden kunne bli dratt under det tyske erkesetet. Pavekirkens konflikt med de tyske keiserne har nok ført til at man har opprettet et erkesete i Norge, selv om man er klar over at kongen og det verdslige aristokratiet har full kontroll med den norske kirke. Dermed er den norske kirken fortsatt en egenkirke og de verdslige lederne i Norge hadde stor innflytelse over kirken på 1150-tallet.

Det var først på 1160/70- tallet at kirken sto sterkt i forhold til kongedømmet, og kongen måtte godkjenne kirkens tolkning av sine privilegier. Dette ser vi blant annet i Magnus Erlingssons kroningsed der han skal være Rex iustus. Det som kjennetegner en rettferdig konge var ifølge den gregorianske reformbevegelsen at man måtte godta kirkens frihetsprogram. Av den grunn er det mye som tyder på at Magnus Erlingssons privilegiebrev og Canones Nidrosensis er skrevet på slutten på 1160 eller starten av 1170- tallet. Dermed kan det se ut som om det germanske egenkirkevesenet fortsatt gjorde seg gjeldende på 1160/1170 – tallet. CN viser kirkens krav om fullt herredømme over lendmennenes kirker og gods. De som hadde grunnlagt kirker skulle ikke lenger være eier men ha patronatsrett der de hadde rett til å foreslå prest for biskopen, dette førte strengt talt til at de kunne innsette prester. Dermed skulle man ikke lenger ha noen økonomiske fordeler ved å reise en kirke, det var dette som var den største forskjellen fra det gamle egenkirkevesenet. Kirkens program og det den faktisk klarte å gjennomføre er likevel to helt forskjellige ting og om lendmennene mister den økonomiske kontrollen over høgendeskirkene er noe jeg vil se på i neste kapittel. Odd Arne Johnsen mener blant annet at kirken fikk kontroll over disse kirkene pga av de fleste var eid av bønder i fellesskap. Med tanke på at det er det verdslige aristokratiet som eide de fleste kirkene og at dette utgjorde det viktigste økonomiske maktgrunnlaget, er det tvilsomt at kirken har klart å få eiendomsretten over disse kirkene så lett som Johnsen hevder.

Det ser blant ut som om kongsemmene fra Trøndelag i større grad er rojalister og forkjempere for det germanske egenkirkevesenet enn kongene på Vestlandet. Det er også lite som tyder på at kongsemmene og lendmennene som kom fra Trøndelag har følt seg bundet av Magnus Erlingssons og erkebiskop Øysteins kirkelige reformer. Kongen og hirden var blant annet ikke pliktige til å yte tiende. Dette er noe Magnus Erlingsson innfører og man må svare full tiende av jordene og gårdene. Hirdmennene skulle også betale tiende av lønnen sin til bispen der man oppholdt seg ved juletider. Det at konger fra Trøndelag ikke følte seg bundet av dette ser vi blant annet under kong Sverres regjeringsperiode. Dette kan bety at lendmennene har hatt større kontroll over kirkene og deres inntekter i Trøndelag enn det man hadde på Vestlandet.

I andre halvdel av 1100-tallet skjer det en endring i samfunnselitens maktbasis. Lendmennene bygde i stigende grad sin samfunnsstilling på deltakelse i statsstyringen i form av et tjenestearistokrati, og mindre på et nedarvet maktgrunnlag. De ble giftet inn i det gamle ættestatistokratiet og overtok deres hovedgårder. Dermed ser vi at det er det samme økonomiske maktgrunnlaget lendmennene har, men de er i større grad avhengig av kongen for å bli satt inn på hovedgårder. Dette førte til at deres posisjon var mer avhengig av kongen, og

ble knyttet til kongens tjenesteadel. Det innebar en styrking av kongemakten, uten at dette nødvendigvis svekket det verdslige aristokratiet. Lendmennene har fortsatt store inntekter gjennom landskyld og kirkelige inntekter helt fram til 1170 tallet. Dermed er det vanskelig å snakke om en aristokratisk krise i løpet av denne perioden. Det er blant annet mulig å se at lendmennene kombinerer det å være kongsmann og lokal stormann på 1200- tallet. Det å være lendmenn utviklet seg til å bli enda mer lukrativt på 1200 – tallet, ettersom det ble regnet for å være en rik veksttid for stormannsklassen. Selveierjord gikk blant annet til leilendingsbruk, og en god del av denne jorden må lendmennene ha fått tak i. Selv om norske lendmenn har mindre jord og landskyldinntekter enn den svenske og danske adelen, betyr ikke det nødvendigvis at det er en krise blant de norske stormennene. Disse landene hadde forskjellige økonomiske vilkår og politiske inngrep som styrte lendmennenes økonomi. Antall lendmenn er også utrolig stabilt gjennom hele 1100- tallet. Det virker som om 20 lendmenn under hver regjeringsperiode er det som er mest vanlig. Selv om dette antallet går noe ned under kong Sverres, da vi bare kjenner 11 lendmenn under denne tiden, er denne reduksjonen likevel av en mindre dimensjon enn man tidligere har antatt. Sverre utnevnte blant annet lendmenn fra gamle trønderske familier, og forsøkte alltid å knytte til seg overvunne stormenn, noe som indikerer på at han hadde nok kongegods til å gi til eventuelt nye lendmenn.

Kapittel 4: Den norske kirkes økonomi under kong Sverre

I dette kapittelet vil jeg undersøke min tese om at kongen og det verdslige aristokratiet fortsatt hadde stor innflytelse over enkeltkirker etter at erkebispesetet ble grunnlagt og kravet om kirkens frihet ble reist med full styrke i 1160/70-årene, da spesielt under kong Sverres regjeringsperiode. Jeg mener at det er mulig å se en kontinuitet mellom de gamle kongelige egenkirkene og den kapellorganisasjonen vi senere ser utvikle seg på 1200-tallet. Kongen begynner dermed ikke på bar bakke i 1247 da Håkon Håkonsson får patronatsrett av paven for sine kapeller. Dette mener jeg betyr at kongen må fortsatt ha hatt stor kontroll over kirker han selv grunnla. Jeg er også av den oppfatning at det germanske egenkirkevesenet lever videre gjennom at kirkeeiernes fortsatt har en fullstendig økonomisk kontroll over kirkene på hovedgårdene sine, siden de er ombudsmenn. Det hersket ikke en økonomisk krise blant lendmennene på 1100-tallet, som dermed tidligst kan ha kommet på 1200-tallet.

For å undersøke om det er kontinuitet mellom kongelige egenkirker og kapellorganisasjoner som utvikler seg på 1200-tallet, vil jeg i dette kapitlet se på Sverres kamp med den norske kirke, og erkebiskopene Øystein og Erik. Jeg vil blant annet ta for meg striden rundt eiendomsrett og patronatsrett, og kirkens rett i klerkemål og åndelige saker (*privilegium fori*). For å slå fast at det ikke var en aristokratisk krise på 1100-tallet vil jeg granske kirkeeiernes inntekter i løpet av denne perioden, og se om de fortsatt har økonomisk kontroll over kirkene de bygger på hovedgårdene deres gjennom ombudsmannstillingen.

Under den første kristne tid i Norge og helt frem til opprettelsen av erkesetet i 1152–53 var det kongen som valgte biskopene, og han hadde også adskillig innflytelse i kirkelige saker ellers. Det er likevel omdiskutert hvor stor innflytelse han virkelig hadde når det kom til presteinnsettelse. Ifølge lovene er det dels biskopene, dels bøndene som skulle innsette prestene. Det er mulig at kongen har hatt en del si i fylkeskirkene, siden de ifølge sagaene var grunnlagt og donert av ham. Han hadde også sine spesielle kirker i tillknytning til kongsgårdene, særlig i byene³⁰². Ved ordningene av 1152–53 og 1160-tallet hadde den norske kirke faktisk fått en ny status i forhold til den verdslige makt. Et utpreget egenkirkesystem kan ha blitt skiftet ut til fordel for en tilstand som svarte til mer gregorianske idealer. Forandringene var kommet så brått at en måtte forvente en reaksjon. Erkebiskop Øystein klagde allerede til paven om at Erling jarl ikke respekterte den kanoniske valgordning. Han

---

³⁰² Bagge, 1976, s. 26

ville ikke oppgi mer enn nødvendig av den makten kongen hadde, selv om det aldri blir noe brudd mellom kirken og kongemakten i denne perioden. Det var likevel Sverre som likevel tok opp kampen mot det kirkelige hierarkiet³⁰³.

Sverres kamp med den norske kirke

Striden mellom kong Sverre og kirken gikk først og fremst ut på hvem som skulle ha retten til å velge biskoper og utnevne prester ved de kongelige kapellene. Et annet stridstema var den kirkelige jurisdiksjon, hvor kong Sverre ville stille prester for lekmanns domstol, samt konflikt rundt hvem som skulle ha patronatsretten til de kongelige kapeller. I følge Sverre var kongen Guds salvede redskap til å styre både samfunnet og kirken etter Guds vilje, og kirken måtte med makt tvinges til å tjene kongens formål om den ikke gikk med på dette. Det er likevel sannsynlig at kirken styrket seg i løpet av 1160-årene under Magnus Erlingssons regjeringsperiode³⁰⁴.

I Sverres saga ser vi at det var gammel lov og sedvane at kongen og høvdingene som hadde grunnlagt kirker på sine gårder, også haddet rett til å bestemme over dem og sette inn prester. Det sies ingenting i sagaene om at disse kirkene er fylkeskirker, men kong Sverre krevde at man skulle gå etter den gamle loven hvor giveren og hans familie skulle administrere gaven, og dette er en av grunntankene med egenkirkevesenet. Erkebiskopen hevdet derimot at det var kirken selv som skulle forvalte byggene og godset, ettersom det er han som gir kirkene vigsel. Han har av den grunn all makt og styring over kirkene straks de er innviet. Disse kirkene inngikk dermed ifølge erkebiskopen inn i den ordinære organisasjonen i bispedømme. Dette ville bety slutten på det gamle egenkirkevesenet i Norge, og gjøre de norske høgendesskirkene til kirkelig selveie³⁰⁵.

Sverre aksepterte ikke tronfølgeordningen eller kirkens nye stilling i landet. Han forlangte avgjørende innflytelse ved bispevalg og respekterte ikke privilegium fori. Han nekter også å anerkjenne kirkens domsmyndighet så langt som kirken mente at den gikk. Magnus og erkebiskop Øystein blir nødt til å flykte til England i 1180 der Øystein lyser Sverre i bann. Dersom erkebiskopen skulle nå fram med sine reformer var det avgjørende at han og biskopene kjempet sammen. Ettersom erkebiskopen var involvert i konflikter med

---

³⁰³ Wisløff, 1966, s. 166, 168

³⁰⁴ Helle, 1996, s. 88

³⁰⁵ Sigurdsson, 2008, s. 162, Bagge, 2003, s. 74

kongemakten kunne han ikke engasjere seg i konflikter på Island i like stor grad. Vi vet at selv om høvdingene på Island sluttet å ta prestevigsel, beholdt de likevel sin makt over den islandske kirken³⁰⁶. På denne tiden var det en svak gregoriansk pave, og dermed kunne blant annet Henrik II, (i likhet med Sverre), hevde de gamle nasjonalkirkelige idealene³⁰⁷. Det endte i et forlik mellom Sverre og Øystein der Sverre blir anerkjent som konge, mot at han respekterer ordningen av 1153/1160-årene. Etter dette forliket med erkebiskop Øystein i 1183 ble det en midlertidig avspenning mellom Sverre og kirken, ettersom Øystein oppga den åpne motstanden mot Sverre³⁰⁸. Dette beviser at Sverre må ha vært villig til å gå langt for å sikre seg kirkelig støtte, og det var trolig nå han ga den skriftlige stadfesting på kirkens frihet i samsvar med kardinal Nicolaus nyordning som blir omtalt i sønnen Håkons forliksbrev til kirken i 1202.

Denne forsoningen mellom erkebiskop Øystein og kong Sverre er kanskje vel propagandapreget. Vi vet at Øystein utpekte Eirik Ivarsson som ny erkebiskop, og han var den som hadde mest aktivt støttet Magnus i kampen mot Sverre. Dette førte til et svært konfliktfylt forhold mellom Sverre og erkebiskop Eirik³⁰⁹. Den nye erkebiskopen i Nidaros, Eirik Ivarsson, ønsket å videreføre den gregorianske linjen som erkebiskop Øystein hadde ført, men på en hardere måte³¹⁰. Sverres holdning overfor kirken hadde også blitt fastere etter seieren over kuvlungene i 1188. Eirik må ha forstått det ikke var rom for en selvstendig kirke i Sverres statssystem. Det oppsto konflikter om de kirkelige reformverkene fra 1152–53 og på 1160-tallet. Han nektet blant annet å anerkjenne en rekke av kirkens nyvunne rettigheter. Erkebiskop Eirik og Sverre var blant annet uenige om bøteverdien. Sverre krever at man går tilbake til gammel lov uten sølvverdi, ettersom Erling Jarl ikke hadde rett til å bryte hellige Olavs lov for at sønnen skulle bli viet til konge. Sverre sa han var kongssønn og rettkommen til land og rike, og ville ikke bryte den hellige kong Olavs lov³¹¹. Erkebiskopen sa at Guds rett skal alltid vokse og aldri minke, mens kongen skal holde den lov og rett som han har svoret å holde, og viser ofte til boken Gullfjær fra erkebiskop Øystein i konflikten med Sverre³¹². Sverre derimot viser alltid til landsloven fra Olav den hellige og Grågås når han er uenig med

---

³⁰⁶ Sigurdsson, 2008, s.165

³⁰⁷ Wisløff, 1966, s. 170

³⁰⁸ Helle, 1996, s. 85 - 86

³⁰⁹ Helle, 1996, s. 86

³¹⁰ Bagge, 2003, s. 72

³¹¹ Holtsmark, 1961, s. 176, Helle, 1996, s. 87, Wisløff, 1966, s. 174, og Bagge, 2003, s. 69

³¹² Holtsmark, 1961, s. 163, 168, Bagge, 2003, s. 72, Wisløff, 1966, s. 174

erkebiskopen. Han grep tilbake til de nasjonalkirkelige forhold før 1152–53/1160-tallet og krevde at kirken skulle underordne seg kongens lederskap i samfunnet og anerkjenne ham som overherre³¹³. Sverre respekterte ikke tidligere kongers avkall på patronattsretten og krevde sin rett til å sette inn prester ved kirker kongene på egen kostnad hadde latt bygge på gårdene sine, og som han regnet for sine kapeller.

Når det i 1153 ble krevd at kongen skulle gi fra seg retten til å innsette prester og biskoper, så skyldtes det at det var tre konger og stor fare for uenighet. Sverre mener at det kan ha vært mulig at uvitende konger ikke har kjent til det hellige skrift, og samtykket i å gi fra seg mer enn de hadde rett til. Dette var imot Guds orden og hans hellige vedtekt, og dermed ikke gyldig. Sverre tror likevel at kongen aldri har sagt ja til mer enn de hadde rett til å gjøre, men at det heller er kirken som har hevdet at kongens samtykke har gått lenger enn det virkelig gjorde³¹⁴. Sverre klager også på at biskopene og de andre høvdingene som skulle våke over kristendommen var blitt blindet av pengebegjær, mangel på måtehold, griskhet, hovmod og urett. Det blir krevd at kongen og det verdslige aristokratiet skal bygge kirker, men at de blir jaget bort som hedninger straks kirken er satt opp. De blir truet til å bære utgiftene og gi tiende med bann og fordømmelse, men får ingen rett til å rå over kirken³¹⁵. Vi vet at kong Valdemar i Danmark og keiser Fredrik i Tyskland utøver stor innflytelse på bispevalgene til tross for alle garantier og forsikringer. At kongen gjerne ville ha et ord med i laget ved bispevalg var ikke underlig. Biskopene var innflytelsesrike menn og kunne være besværlige å ha som motstandere. Den kanoniske rett er under utvikling gjennom hele dette århundret. Det ble stadig en strengere kirkelig betraktning. Kildene motsier hverandre til dels, men det er tydelig at det har blitt et kompromiss mellom kirken og kongemakten.

Vi vet at Sverre beslagla erkestolens gods og inntekter, som førte til at Eirik i 1190 flykter til erkebiskopen i Lund der han tar i bruk bannlysningsvåpenet mot Sverre. Det må ha vært en del korrespondanse mellom erkebiskopen og pavestolen da Eirik sender et klagebrev til paven³¹⁶. Erkebiskopen har nok ikke bare hatt som hensikt å få pavens støtte i den striden han sto midt oppe i, han ville ha pavelig bekreftelse på alle de rettigheter kirken mente den hadde krav på. Deres endelige mål på dette området var full opphevelse av kongelig innflytelse over kirker og presteutsettelse.

---

³¹³ Helle, 1996, s. 86, Bagge, 2003, s. 72

³¹⁴ Sigurdsson, 2008, s. 13, Bagge, 2003, s. 64

³¹⁵ Holtmark, 1961, s. 264

³¹⁶ Krag, 2000, s. 124, Helle, 1996, s. 87

Disse langsiktige målene behøver ikke å ha hatt særlig betydning for stridens gang, i alle fall er det tydelig at kirken sto et godt stykke fra å få dem realisert i praksis, både på Sverres tid, men også tidligere. Dette ser vi ved pave Alexander III brev fra 1169 til erkebiskop Øystein, hvor han innrømmer kongen en viss innflytelse over kirkelige valg³¹⁷. Dette brevet kommer senere enn Magnus Erlingssons privilegiebrev, og antyder at erkebiskopen i praksis neppe har kunnet gjennomføre de strenge krav som her kommer til uttrykk. Ettersom det var paveskifte i 1191 førte det til at Sverre var kirkens leder i denne tiden, og han vigsler sin engelske hirdprest Martin til ny biskop i Bergen, og lot seg selv krone av biskopene med biskop Nikolas av Oslo som hovedmann³¹⁸. Det var først i et brev fra 15. juni i 1194 at den nye paven Celestin III stiller seg på Eiriks side i striden, og han stadfester her alle den norske kirkes privilegier og han gir erkebiskopen rett i alle hans klagemål³¹⁹. Erkebiskopen innrømmes nå fri rett til å tilsette prester i de kongelige kapeller uten samtykke eller utpeking fra kongene, i samsvar med det avkall som en vet kongene har gjort i offentlige dokument og privilegier med hensyn til patronatsretten. Her siktes det til ordningen av 1152–53 og de vidtgående innrømmelser og reformene under kong Magnus³²⁰. De kanoniske reglene skulle fortsatt følges ved valg av biskop og abbed, uten noen innblanding fra kongen. Den kirkelige jurisdiksjon i klerkemål skulle respekteres og klerker skulle ikke dømmes for en verdslig domstol. Dessuten stadfestes de økonomiske fordeler som erkebispestolen i Nidaros hadde oppnådd³²¹.

Biskopene som kronet Sverre under tvang i Stavanger i 1194 ble lyst i bann av paven det samme året. Det var biskop Njål i Stavanger, Nikolas Arnesson i Oslo, Tore i Hamar og den engelske Martin som var biskop i Bergen. De dro senere til Lund for å bli benådet. Kong Sverre blir også lyst i bann. Biskopene allierer seg med en verdslig reising i landet og Sverre mister grepet på den norske høygeistligheten³²². Han hevder at den norske geistlighet med urett anklager han og at de bærer falsk vitnesbyrd, i tillegg til at de ikke har noe ansvar eller plikt til å betale bot. Kongen beskylder dem også for å fare med løgn til paven og kardinalen, og at det er derfor han har blitt bannlyst³²³. Sverre påstår at dersom noen blir lyst i bann med

---

³¹⁷ Bagge, 1976, s. 43

³¹⁸ Helle, 1996, s. 87

³¹⁹ Helle, 1996, s. 88

³²⁰ Krag, 2000, s. 124

³²¹ Wisløff, 1966, s. 177

³²² Helle, 1996, s. 88, Krag, 2000, s. 124, Bagge, 2003, s. 74

³²³ Holtsmark, 1961, s. 265

urette, har bannet verken kraft eller makt til å skade ham som det er rettet mot, men den som har brukt det uten grunn³²⁴. Pave Innocens III truet likevel senere med å legge interdikt i landet i et brev av 6. oktober i 1198, som var en ordning som førte til at kirken kunne nekte å utføre de vanlige kirkelige handlingene for folket. Interdiktet ville også føre til at Sverre ble regnet som en frafallen³²⁵.

Kongens patronatsrett under Sverre

Celestin III privilegiebrev går inn på at kongene har gitt avkall på patronatsretten³²⁶, slik at biskopene uten kongelig samtykke eller presentasjon kunne innsette prester i de kapeller kongene hadde grunnlagt eller donert. Dette brevet stadfester de tidligere privilegiene til den norske kirke, det kongelige avkall på patronatsretten kan derfor like mye sikte til Magnus Erlingssons privilegiebrev som til fribrevet. Det er likevel svært sannsynlig at det er senere enn fribrevet ettersom reglene for patronatsretten ble utformet i Norge i Canones-samlingen, som jeg regner med ble skrevet på slutten av 1160-tallet. Fribrevet av 1152–53 har også vært adskillig mindre presist formet enn Magnus Erlingssons og Celestin III gjengivelser av det, uten at vi dermed kan utelukke at det saklig sett gir grunnlag for de krav kirken her stiller³²⁷. Påstanden om fullt kongelig avkall på patronatsretten har derfor saklig sett grunnlag i Magnus Erlingssons privilegiebrev selv om formuleringen er temmelig forskjellig. Denne formuleringen stammer nok fra 1190-årene og har sin bakgrunn i striden mellom kong Sverre og den norske kirke. Kirkens nye krav var at de skulle ha styring over kirken og godset, og dermed sto over kirkebyggerne. Det var kirkebyggerne som skulle stå i et skyldnerforhold. Kompromisset ble at kirkebyggernes etterkommere ble innrømmet patronatsrett og forvaltningen av kirkebygningens inntekter fant sin form i kirkeombudsordningen. Alle kirkebyggere må ha tatt dette ille opp, men spesielt kong Sverre reagerte på dette. Det var nok lettere å vinne fram med denne ordningen overfør bønder og mindre jordeiere enn kongen og lendmennene. Kong Sverre mente at prestene ser ned på kongen og hans høvdinger som tjener og hjelper til med å styrke riket. Kongen og høvdingene ville aldri stå imot Gud og den hellige kirke, og vet godt hva den hellige skrift pålegger dem. Guds ord krever at de skal være tro mot kongen sin på alle måter våke over hans ære³²⁸. Gud selv har bundet sammen den

---

³²⁴ Holtmark, 1961, s. 267

³²⁵ Krag, 2000, s. 124

³²⁶ Bagge, 1976, s. 29

³²⁷ Bagge, 1976, s. 30

³²⁸ Holtmark, 1961, s. 270

verdslige makt og tjenesten i den hellige kirke. Kongene skal både ha tilsyn med og vokte over den hellige kirke, og rett til å kreve samt få store tjenester av dens ombudsmann. Det var altså kongene som skulle ha tilsyn med og vokte den hellige kirke ifølge «En tale mot biskopene». Han er satt over alle andre i rang, for kongen skal styre både biskop og erkebiskop inn på rettferdighetens veier, om de selv ikke vil følge denne veien.

Det er verdt å merke seg at det ikke bare var kongen som hadde store rettigheter. Kong Sverre mente også at verdslige høvdinger skal ha den høyeste rang i den hellige kirke, for med tilsvarende makt skal de overvåke kirkens undervisning og kristenlæren. Den hellige kirke kan bare bli trygt styrt om to verner om den, både kongedømme og bispedømme³²⁹. Dersom kongen gjør krav på den hellige kirkes eiendommer, da har han makt til å ta dem å ha dem som han vil. Ingen må tro at påbud fra mindre menn kan løse fra det som en jordisk konge har fastsatt, gi keiseren det han skal ha, og gud det han skal ha³³⁰. Verdslige fyrster kunne være brysomme når de misbrukte sin makt og forsøkte å kontrollere kirken. Men noe alternativ fantes egentlig ikke, bortsett fra kaos. Derfor var kirken kongemaktens fremste forsvarer når det kom til stykket³³¹. Ettersom mindre menn enn kongen har noe å si over den hellige kirke når det gjelder oppsyn ved at de har plikt til vedlikehold, måtte kongen ha enda større makt. Det var tre grunner som kunne sikre at man fikk oppsyn over en kirke. Dersom vedlikehold av kirke følger arven, at man kjøper eiendom som det følger vedlikehold av kirke med og at man bygger en kirke med eget strev og omkostning og gir eiendommer til denne kirken til dens vedlikehold³³². De som har bygget kirken, rett til vedlikehold skal se til at noe ikke blir tatt eller forandret. Dersom presten gjør noe skal man klage til biskopen, dersom han ikke vil råde bot på det skal man klage til erkebiskopen dersom han ikke vil skal man klage til kongen. Kongen er satt over alle andre i rang, for kongen skal styre både biskop og erkebiskop inn på rettferdighets veier om de selv ikke vil holde seg til rettferdigheten. Dersom en biskop bygger et kloster for kirkens midler uten samtykke fra dem som vedlikeholder kirken, da eier kirken klosteret og ikke klosteret kirken. Dersom kirkens vedlikeholdsmenn gir lov til at den blir gitt til kloster og et kloster blir oppført for dens midler eller om en mann gir av sin eiendom med arvingenes samtykke midler til å bygge et kloster for, da skal de alltid ha tilsyn med kirken og

---

³²⁹ Holtmark, 1961, s. 271

³³⁰ Holtmark, 1961, s. 272, 274

³³¹ Orning, 2011, s. 144

³³² Holtmark, 1961, s. 275

vokte over den³³³. De skal også finne en passende prest, biskopen plikter å vie denne mannen til kirken³³⁴. Ingen fornuftig regel kan tåle at noen drar under seg kirke eller kloster etter eget samtykke, og mot deres vilje og bestemmelse som har plikt til vedlikehold. Kirkens vedlikeholdsmenn har makt til å rå for den, føre tilsyn med den og finne prest til den. Men de har ikke lov til å gi den bort eller selge den eller bruke den som sin eiendom slik som det virker kongen har rett til. I den strid som pågår mellom konge og biskoper/prester, der de reiser sak mot kongen fordi de vil ta fra ham rettigheter som, om vi skal tro de hellige bøkene, mindre menn enn han ellers har. Biskoper/prester hevder at kongen skal ha gitt fra seg denne makten over kirken og gitt den over til dem, selv om kongen skulle ønske dette, kan han ikke gjøre dette ettersom han står til ansvar for Gud selv³³⁵.

I Norge er det som i mange andre land kontinuitet mellom det gamle egenkirkesystemet og de spesielle kapellene kongen på 1200-tallet hadde patronatsrett til å bruke til å lønne geistlige i sin tjeneste. Den kongelige kapellgeistlighet var de geistlige som tjenestegjorde hos kongen ved de 14 kongelige kapellene. En tale til biskopene nevner kongelige kapellaner i 1150-årene og at kongene fikk gjort sine kapellaner til biskoper. Sverre får gjort hirdpresten sin Martein til biskop i Bergen³³⁶. Sverre har nok hatt geistlige knyttet til sin tjeneste, og disse har hatt større betydning enn sagaen umiddelbart gir inntrykk av. Det er klart at han har hatt minst en fast hirdprest, sannsynligvis flere. Videre kan man tenke se at de geistlige i Sverres tjeneste har vært mer direkte knyttet til kongen og sterkere adskilt fra kirken for øvrig enn det som har vært vanlig før og etter hans tid, dette på grunn av det skarpe motsetningsforholdet til kirken store deler av hans regjeringstid. Vi vet lite om hvor mange egenkirker den norske kongen hadde før 1150 og hvilken rent kirkelig stilling de hadde, men vi må regne med at der har vært ganske mange slike kirker, adskillig flere enn de 14 kapellene vi hører om i 1308. I løpet av midten på 1200-tallet har kirken erobret en stor del av disse kirkene³³⁷. Dette ser vi også i andre europeiske land, men det ser ut til at kirken i Norge kom forholdsvis langt. I England og Frankrike beholdt kongen både mer vidtgående rettigheter enn i Norge og rettigheter over flere kirker³³⁸. Striden om de mest sentrale kirkene som kongene hadde grunnlagt fikk ikke sin avgjørelse først i 1308 da pave Clemens V godkjente opprettelsen av kongelige kapeller

---

³³³ Holtmark, 1961, s. 276

³³⁴ Holtmark, 1961, s. 277

³³⁵ Holtmark, 1961, s. 278

³³⁶ Bagge, 1976, s. 62

³³⁷ Bagge, 1976, s. 163

³³⁸ Bagge, 1976, s. 164

som en egen kirkelig institusjon under kongen og på enkelte områder utenfor biskopens myndighet³³⁹. Etter 1200 nevnes lekfolks kirkebesittelse og patronatsrett praktisk ikke i kildene, kan dette tyde på at kirken har fått gjennomført og overtatt patronatsretten over de fleste kirkene en gang før 1200-tallet³⁴⁰.

Hva gjaldt egentlig striden om når det gjaldt kirker mellom den norske kirke og kong Sverre i 1190-årene? Er det de private kirkene, beregnet på kongen og hans menn og husstand, altså kongelige kapeller? Kirken har neppe vært særlig opptatt av kirkene i kongsgårdene, som vesentlig ble brukt av kongen selv og hans folk. Derimot har den tydelig vært interessert i å skaffe seg kontroll over de kirker som inngikk i det vanlige administrative systemet³⁴¹.

Erkebiskopens klagebrev tyder på at striden har stått om kirker med offentlig funksjon eller om grensene mellom offentlig og private kirker og erkebiskopens rett til å innsette prester og den retten hadde han jo bare i sitt eget bispedømme. Striden mellom Sverre og erkebiskopen må dermed ha stått i første rekke om fylkeskirker i erkebiskopens eget bispedømme, altså Nidaros bispedømme og områdene rundt, samt en del gamle høgendeskirker som nå var gått over til å bli sognekirker³⁴². De første årene var det bare erkebiskopen Sverre var i strid med, etter press fra paven og erkebiskopen får de resten av biskopene mot Sverre. Som vi har sett ovenfor virker det som om striden har dreiet seg om kirker i Nidaros bispedømme og spesielt fylkeskirkene. I Trøndelag lå nemlig minst seks av åtte fylkeskirkene på kongsgårder, og mest sannsynlig lå også de to andre kirkene her. Som vi har sett ovenfor var striden blant annet kontroll over presteinnsettelser. Sverre var interessert i å få kontroll over en rekke kirker bla fylkeskirkene i Trøndelag, og tøyte begrepet kongelige kapeller for å oppnå dette. Preste- og bispeembeder kunne være gode å ha til å lønne kongstjenere og knytte dem nærmere kongen. Dette var en viktig grunn til at Sverre ønsket kontroll over dette, men ikke den viktigste. Kirken var både i kraft av sin rikdom og sin åndelige autoritet en maktfaktor på slutten av 1100-tallet. Sverre kunne ikke risikere at den sto på hans motstanderes side. Av den grunn var det viktig å få lojale menn i bispestolene og presteembeder ut i landet. Dersom man sikret seg kontrollen over kirken hadde man også kontroll over befolkningen³⁴³. Erkebiskopen anklager kong Sverre for å kalle dåps- og sognekirker som ligger til gårdene hans for kongelige

---

³³⁹ Skre, 1995, s. 180

³⁴⁰ Skre, 1995, s. 181

³⁴¹ Bagge, 1976, s. 45

³⁴² Bagge, 1976, s. 34, og Helle, 1996, s. 87, Bagge, 2003, s. 75

³⁴³ Bagge, 1976, s. 65

kapeller og for kreve rett til å gi dem til hvem han vil uten erkebiskopens tillatelse. Som vi har sett ovenfor virker det som om at Sverre forsøker å gjenskape den gamle nasjonalkirke under kongens overhøyhet³⁴⁴.

Dermed så ser vi at det ikke bare er et spørsmål om patronatsrett, men også kongens eiendomsrett til kirker på gårdene hans. Dette avviser erkebiskopen ved å henvise til den kirkelige sedvane. Erkebiskopen henviser til de offentlige kirker og argumenter for at kongen ikke har rettigheter over dem, striden er altså hvor grensene går mellom de offentlige og private kirkene. Det ser ikke ut som at erkebiskopen krever noen opphevelse av kongens patronatsrett ettersom et slikt krav ikke kunne underbygges med henvisning til den kirkelige sedvanen. Dette viser at kirken ikke alltid stilte like høye krav i praksis som blant annet Magnus Erlingssons og Celestin III privilegiebrev. Det kan også være at kirkens tolkning av fribrevet var diskutabelt og at det av den grunn ikke blir brukt av erkebiskopen overfor Sverre³⁴⁵. At erkebiskopen ikke bruker Magnus Erlingssons privilegiebrev som måtte gi svært god støtte for hans krav skyldtes at Sverre ikke har anerkjent dette brevet. Sverre godtok fribrevet men har ikke tolket det slik at det omfattet fullstendig avkall på råderett over kirker og innflytelse over prestevalg slik som kirken gjør. I «En tale mot biskopene» heter det nemlig at ordningen fra 1152/53, både angående bispevalg og andre kirker skulle gjøres mest mulig kanonisk rett. Teksten må derfor kunne tolkes slik at det var egenkirkeretten, ikke patronatsretten, kongene ga avkall på i 1152–53. «En tale mot biskopene» hevder videre at kongene i 1152–53 innrømmet mindre enn de ble bedt om, samtidig som Sverre antyder at kirken tolket privilegiene lenger enn det var grunnlag for. «En tale mot biskopene» er like partisk som de kirkelige kildene, den er heller ikke særlig presis i sin imøtegåelse. Likevel er det som vi har sett ting ved de kirkelige kildene som tyder på at den har rett og at det opprinnelige avkallet i fribrevet har vært mindre vidtgående eller i det minste mindre presist enn de senere kirkelige kildene hevder.

Kildene fra 1100-tallet gir ikke noe helt klart bilde av hva fribrevet har inneholdt angående kongens patronatsrett³⁴⁶. Kirkens utfordring i 1150-årene, var å frigjøre kirken fra legfolks dominerende innflytelse, og da er det rimelig å tenke seg at man har søkt å få opphevet egenkirkeretten ved et avkall fra kongens og bøndenes side når det gjaldt disponering

---

³⁴⁴ Bagge, 1976, s. 66, Wisløff, 1966, s. 174, Bagge, 2003, s. 74

³⁴⁵ Bagge, 1976, s. 31

³⁴⁶ Bagge, 1976, s. 32

gjennom henvisning til kanonisk rett. De senere kirkelige kildene er noe vaklende når det gjelder å henvise til fribrevet som begrunnelse for et kongelig avkall. Det er nok likevel egenkirkevesenet man har forsøkt å få fjernet og ikke selve patronatsretten, selv om det er lite som tyder på at de har klart dette før på 1160-tallet. Vi vet at temaet om patronatsretten spiller en viktig rolle i «En tale mot biskopene» og Gratian. Det at vanlig private kirkegrunnleggerne skulle ha råderett for kirkene har i disse verkene ført til spekulasjoner i hvor mye mer da kongen måtte ha som hadde i oppdrag å styre og verne hele kirken³⁴⁷. Vi ser altså at det er en strid mellom erkebiskopen og kongen om patronatsrett, og råderett over kirker. Nøyaktig hvor langt erkebiskopens krav gikk vet vi ikke helt. Når erkebiskopen klager over at Sverre innsatte prester uten hans tillatelse, kan det tyde på at han ikke har villet nekte Sverre enhver innflytelse over prestetilsettelsene, bare at han ville ha oppsyn med dem. Striden om lokalkirkene i 1190-årene har likevel neppe bare sin bakgrunn i de kirkelige fremstøt på slutten av 1100-tallet. Vi ser også at Sverre gikk til angrep på noenlunde etablerte kirkelige rettigheter. Striden mellom kirken og kong Sverre begynte på et tidspunkt da han hadde full kontroll over landet, og dette må være med på å forklare Sverres radikale angrep på den norske kirke. Han vinner nok likevel frem med mange av sine krav og er kirkens øverste leder i perioden 1190–1194. Dette må ha vært en periode der kongen og det verdslige aristokratiet har hatt stor kontroll over kirker og kirkeinntektene. Det er også usikkert om kongene før Sverres tid tilsatte prester i fylkeskirkene i Trøndelag, selv om «En tale mot biskopene» mener at kongene tilsatte prester i alle kirker før opprettelsen av erkesetet³⁴⁸.

Vi vet at striden slutter med Håkon Sverresons forliksbrev av 1202. Dette brevet har både vært tolket som et kompromiss hvor kongen i grunnen ikke ga avkall på så mye og som en betydelig seier for kirken³⁴⁹. I spørsmålet om patronatsretten kan man neppe si at kirken hadde vunnet noen seier. Kongen anerkjenner de hellige skriftene, Nikolas Brekespears forordninger og fribrevet av 1152–53. Dette ble allerede anerkjent av Sverre, uten at dette hindret ham i å tolke disse dokumentene slik at det ikke innebar noe avkall på patronatsretten. På dødsleiet sitt rådet han sønnen sin Håkon å gå til forlik med kirken og stadfester ordningene fra 1153 og 1163. Han oppgir enhver rett over kirker som var bygget eller dotert av konger, og blander seg ikke inn i valget av biskoper og abbeder³⁵⁰. Likevel ser det heller

---

³⁴⁷ Bagge, 1976, s. 42

³⁴⁸ Bagge, 1976, s. 46

³⁴⁹ Bagge, 1976, s. 47, Bagge, 2003, s. 75

³⁵⁰ Wisløff, 1966, s. 184, Krag, 2000, s. 126

ikke ut at Håkon Håkonsson ser ut til å ha oppgitt Sverres standpunkt i patronatsrettsspørsmålet³⁵¹. I Håkon Håkonsson tid viste det seg mer enn en gang at kongen kunne gripe inn i et bispevalg på avgjørende måte. Kirken må likevel ha styrket sin stilling ganske betraktelig i perioden 1202–1247, dette var en svakhetsperiode for kongemakten. Riket var delt og sterk rivalisering som førte til at man gjorde innrømmelser for å sikre seg kirkens støtte³⁵². Vi har altså i Norge også å gjøre med en viss kontinuitet når det gjelder kongens patronatsrett. Den er likevel svakere enn i land som England og Frankrike når det gjelder antall kirker og omfanget av kongens rettigheter. Kirken klarte også gradvis å skaffe seg kontroll over sognekirkene først i teorien, etter hvert også i praksis og ved midten på 1200-tallet var kongens innflytelse over enkeltkirker meget liten³⁵³.

Det verdslige aristokratiets patronatsrett

I Nidaros bispedømme ser det ut til at det har eksistert to typer kirker; fylkeskirker og høgendeskirker. Den kompliserte organisasjonen med en rekke trinn mellom de to ytterpunktene som vi har på Vestlandet, er det ikke spor av i Frostatingslovens kristenrett. Sognekirkene må derfor opprinnelig ha vært høgendeskirker der høgendepresten tar folks tiende³⁵⁴. Dåpskirker var betegnelsen på de gamle hovedkirkene som hadde store distrikter med flere mindre kirker under seg. Disse mindre kirkene som ofte var egenkirker overtok stadig mer av dåpskirkenes funksjoner³⁵⁵. Det har eksistert en ordning hvor fylkeskirkene fikk halvparten av inntektene fra de underordnede kirkene i fylket. Det er dermed all grunn til å tro at den del av de opprinnelige høgendeskirkene hvorav de fleste sikkert tilhørte det verdslige aristokratiet som var nå på god vei til å bli sognekirker har vært gjenstand for strid og konflikt³⁵⁶. Gratians Decretum stadfester uttrykkelig at så lenge det lever noen etterkommere av dem som har grunnlagt en kirke og som etter loven har plikt til vedlikehold av den, da skal de alltid ha tilsyn med kirken og vokte over den, og se til at ikke noe blir tatt fra den som skal tjene til dens vedlikehold. De skal finne en passende prest som kan ha ære av, ellers også en annen høvelig lærd mann som biskopen kan vie til kirken etter deres tilråding. Sverre forlangte i 1196–97 på egne og på andre kirkebyggers vegne, og fortsette å råde over de

---

³⁵¹ Bagge, 1976, s. 48

³⁵² Bagge, 1976, s. 52

³⁵³ Bagge, 1976, s. 58

³⁵⁴ Bagge, 1976, s. 37

³⁵⁵ Bagge, 1976, s. 35

³⁵⁶ Bagge, 1976, s. 41

kirkene de selv hadde grunnlagt³⁵⁷. Dette betydde helt konkret å få til og avsette prester, å få beholde inntekter av eventuell landskyld til fabrica og mensa, å beholde preste- og kirketienden og å la være å svare på bispetiende. Drøyt hundre år seinere sto den samme motsetningen mellom de samme partene, selv om denne konflikten var langt mer dempet var den fortsatt ikke løst. At kirkeherrene ennå i stor grad rådet prester og kirker gjenspeiles i 1320 i Eilifs statutt³⁵⁸. Dersom inntekter tilfalt de private kirkebyggerne ville mye av det økonomiske grunnlaget for å livberge kirkens egne prester og vedlikeholde disse kirker, falle bort. Ettersom kirkeeierne kontrollerte selv en stor del av kirkens inntekter, særlig etter at tienden ble innført³⁵⁹. Når kapellene ble utviklet til menighetskirker med prest, gravplass, og eget inntektsgrunnlag ble nødvendigvis hovedkirkens økonomiske grunnlag redusert tilsvarende, samtidig som kapellpresten lett kunne komme utenfor biskopens kontroll. Det er altså to systemer av kirker, kirkens og de privates som konkurrerer om det samme økonomiske grunnlaget. Det er på en slik bakgrunn vi bør forstå den vekt som i Frostatingets kristenrett ble lagt på fylkeskirkene og på at biskopen skulle råde prester og kirker³⁶⁰.

Godt inn på 1300-tallet forsvarte et flertall av kirkeeierne fortsatt kontroll med kirkene sine, også av økonomiske grunner. For det andre var få om noen av prestene ved høgendeskirkene teologisk skolert og deres lojalitet lå av denne grunnen hos kirkeeieren og ikke biskopen. Kirkeeierne ville helst ikke få redusert sine inntekter fra kirkene ved å måtte yte biskopen en fjerdedel av tienden og oppgi det å råde over kirke og prest. Det er i denne sammenheng rimelig å forstå Peter Sawyers standpunkt at tienden i Norge, liksom tienden i de anglosaksiske områdene, opprinnelig var blitt innført av kirkens byggherrer etter stor motstand fra bøndene, som nok allerede betalte for de tjenester de fikk utført³⁶¹. I deler av Norge ble tienden som vi har sett aldri innført fullt ut. Vi bør derfor kunne tillate oss å stille spørsmål ved de rådende oppfatninger om bakgrunnen for tiendens innføring i Norge, både når det gjelder tidspunktet for innføringen og spørsmålet om hvordan det skjedde. Alternativet til læren om den konge-/kirkeinitierte tienden i Norge på 1100-eller tidlig på 1200-tallet er muligheten for at tienden allerede var innført av private kirkeeiere, og at en del av konflikten mellom kong Sverre og biskopene på 1190-tallet gikk ut på at biskopene nå ville ha sin fjerdedel av tienden, hvilket Sverre og andre kirkeeiere sterkt motsatte seg. Det er mye som

---

³⁵⁷ Brendalsmo, 2006, s. 180

³⁵⁸ Brendalsmo, 2006, s. 181

³⁵⁹ Bagge, 2003, s. 75

³⁶⁰ Brendalsmo, 2006, s. 182

³⁶¹ Brendalsmo, 2003, s. 246

peker på at det var klare tvangsaspekter overfor bøndene når det gjaldt avlønning av presteskapet, snarere enn et sinnelag av gjensidig velvilje mellom bonde og prest preget av gave og gjengave. Dette støtter godt opp under argumentet om en opprinnelig sterk aristokratisk kirke³⁶². Jons kristenrett rundt 1270 understreker at det skulle være presten uansett hvilken kirke som skulle ha tienden og ikke kirkeeieren. Trøndernes ti år eldre kristenrett som kong Håkon Håkonsson fikk i stand, har ingen eksplisitte formuleringer med hensyn til hvem og hvor tienden skulle svare noe som kan tilsi at kongen og lendmenn har hatt kontroll over tre fjerdedeler av tiendeinntektene³⁶³. De stormennene som fortsatt hadde kontroll over kirker ga de nok i tiden etter ca 1350, men dette må også ha skjedd på 1200-tallet. Svartedauden, reduserte nemlig inntekter fra kirkelige handlinger, tiende og jordegods. Prestemangel førte til at folket søkte til fylkeskirkene. Tiden var løpt fra det å råde egen kirke som en egnet religiøs, politisk og økonomisk strategi i det maktpolitiske og sosiale kappløpet innenfor samfunnseliten³⁶⁴.

Det at det også var bøtelegging av høgendeskirkeiere som lar kirken forfalle må være et uttrykk for at det var et stort behov for disse kirkene i samtiden³⁶⁵. Erkebiskop Eilifs tredje statutt fra ca 1320 viser hvilke forseelser prestene i Nidaros skulle dømmes for³⁶⁶. Det var som regel høgendesprestene som var vanskeligst å få til å møte på stevnet og som var unnasluntrerne når det gjaldt å skaffe seg klær og annet utstyr til messe og annen tjeneste samt at denne gruppen prester hadde et noe avslappet forhold til kirkekalenderen. Likevel var det de regulære bygdeprestene som høgendesprestene uskolerte menn av folket, det var også høgendeskirkene/prestene som tok tiende³⁶⁷. Dette må bety at folk kan i utgangspunktet ha valgt hvor de vil svare tiende, ved fylkeskirken, høgendeskirke eller annekskirke eller til både fylkeskirken og høgendeskirken³⁶⁸. Det ser ikke ut som at kirken har klart å få full kontroll over de gamle kongelige egenkirkene i løpet av den andre halvparten av 1100-tallet. Selv om Magnus Erlingsson har oppgitt mye til kirken, ser det ikke ut som at løftene i privilegiebrevet har blitt realisert full ut. Det er i alle fall lite som tyder på at kirken har gjort noe forsøk på helt å avskaffe kongens patronatsrett på 1190-tallet, den måtte nøye seg med å kjempe om

---

³⁶² Brendalsmo, 2003, s. 248

³⁶³ Brendalsmo, 2003, s. 249

³⁶⁴ Brendalsmo, 2003, s. 251

³⁶⁵ Brendalsmo, 2006, s. 168

³⁶⁶ Brendalsmo, 2006, s. 171

³⁶⁷ Brendalsmo, 2006, s. 173, 174

³⁶⁸ Brendalsmo, 2006, s. 175

fylkeskirker og andre større kirker i Trøndelag. Det må ha vært helt essensielt for kirken å få innskrenket lekfolks råderett over lokalkirkene selv om de ikke klarte å avskaffe dette helt. Biskopen hevdet patronatsretten også til høgendeskirkene men det ser ikke ut som om dette er fullt og helt gjennomført i praksis. Biskopenes problem med å råde prester og kirker på 1200-tallet kommer videre til syne i det at høgendeskirkenes økonomi i stor grad ser ut til å ha vært styrt av kirkeeieren i dennes egenskap av kirkens ombudsmann eller verge³⁶⁹. Dette må bety at kirkeeierne fortsatt hadde den samme økonomiske gevinsten av å bygge kirker og være ombudsmann for kirken. Dermed så har lendmennene fortsatt kontroll over de kirkelige inntektene både på 1160-tallet og under kong Sverres regjeringsperiode. Det germanske egenkirkevesenet er fortsatt aktivt gjennom lendmennenes rolle som ombudsmann. Er det i det hele tatt mulig å snakke om en aristokratisk krise blant lendmennene på slutten av 1100-tallet da de tydeligvis har fortsatt kontroll over de kirkelige inntektene?

På slutten av 1100-tallet må det ha eksistert kirker hvor kongen og lendmenn tilsatte prest, og kirken hadde antagelig grunn til å være fornøyd hvis den kunne få kongen og andre kirkegrunnlegger til å respektere CN1. I Frostatingets kristenrett står det at dersom en kirke ble oppført skulle den vigsles, hvilket viser at folk fortsatt lot bygge kirker, sette prest til dem og holdt messer uten at rett kanonisk prosedyre ble fulgt. Problemet med gamle uvigslede kirker i Trøndelag må ha vært stort, og erkebiskopen prøver å rette opp dette. Dette gjaldt også nybygde kirker under erkebiskop Jon³⁷⁰. Kirken påpeker tre viktige misforhold fra deres ståsted. For det første at det ble bygd uten løyve, for det andre at kirkene ikke hadde fabricakasse og for det tredje at det ikke ble lagd inntekter til mensa. 30% av kirkene i Trøndelag manglet fabricakasse og at det ved like mange lå mindre enn tre spann til fabrica. Det fantes også sogneprester som ikke var vigslet, vigslet av en annen biskop, eller som ikke var godkjent av biskopen. Samlet må disse forholdene ha gjort det svært vanskelig for biskopen å råde kirke og prest, men desto lettere for den enkelte kirkeeier. Dette var helt motsatt praksis av hva Nicolas Brekespear, erkebiskop Øystein og de andre gregorianske reformer hadde kjempet for 100-150 år tidligere, og det viser at denne kampen ennå ikke var vunnet. Tvert om: På 1270-tallet ble det fortsatt bygd høgendeskirker som fungerte som sognekirker, og i 1320 fantes det fortsatt prester som ikke var vigslet. Dette kaster et skarpt og utdypende lys over både kirkens gjentatte krav og å råde kirkene og kristendommen og over kong Sverres

---

³⁶⁹ Brendalsmo, 2006, s. 178

³⁷⁰ Brendalsmo, 2006, s. 179

polemikk i «En tale mot biskopene» i 1196/97. Talen beskriver det motsetningsforholdet sett fra kirkeeiernes side.

I løpet av 1100- og 1200-tallet i Europa ser vi en grunnleggende endring i kirkeorganisasjonen gjennom sognekirkemønsteret. Dette fører til en sterk økning i antall kirker, som i all hovedsak var bekostet av lekfolk³⁷¹. Den klare forbindelsen mellom en prest og hans kirkebygning vokser først fram med sognekirkemønsteret³⁷². Frostatingsloven viser at sognet var et begrep i Trøndelag ca 1260, høyst sannsynlig eksisterte det også i andre halvdel av 1100-tallet. Man regner med at i det store og hele så var det i Norge en fast og dekkende sogneinndeling i andre halvdel av 1200-tallet³⁷³. I Norge generelt blir framveksten av sognet som geografisk enhet knyttet til innføringen av tiende. De første forsøk på innføring av tiende regnes å ha funnet sted under kong Sigurd i første halvdel av 1100-tallet, men den oppfattes ikke å være allment godtatt over det meste av Norge før i løpet av annen halvdel av 1100-tallet, som følge av kongens innrømmelser overfor Kirken i 1152–53 og seinere. Arne Odd Johnsen mener at en alminnelig utbredelse av tienden i landet skjer ført på 1200-tallet. Dersom dette stemmer må kirkens økonomi ha vært svakere enn det man opprinnelig regnet med. Tienden ble en påtvunget fast avgift som kom i tillegg til gaver til presten³⁷⁴. I Sverige blir tienden en reell 10%-skatt først på 1500-tallet. Tienden var kirkens og prestens viktigste inntektskilde og selv så seint som på 1270-tallet ble de som lot bygge kirker kritisert av erkebiskop Jon for at de gjorde dette for egen makt og vinning, noe som tilsier at de fortsatt kontrollerte kirkens inntekter. Kong Sverres polemikk med erkebiskopen i 1196–97 må ses som uttrykk nettopp for kirkeeiernes irritasjon over kirken skulle fratatt en viktig inntektskilde³⁷⁵. Kilder på 1300- og 1400-tallet nevner store tienderstanser til biskopen, eller at han hadde fått gårdsparter som kompensasjon for manglende betaling. Dette viser at biskopen hadde problemer med å få sinn del av tienden, men også at tiendeinntektene har vært så store at man heller ga gårdsparter som kompensasjon³⁷⁶. Kirkeeierne ville som vi har sett helst beholde tiendeinntektene for seg selv. Da systemet med fylkeskirker ble opprettet i løpet av 1000-tallet oppstod et alternativt til høgendeskirkene. Fylkeskirkeordningen var uttrykk for

---

³⁷¹ Skre, 1995, s. 182

³⁷² Skre, 1995, s. 183

³⁷³ Brendalsmo, 2006, s. 193

³⁷⁴ Brendalsmo, 2006, s. 196

³⁷⁵ Brendalsmo, 2006, s. 197

³⁷⁶ Brendalsmo, 2006, s. 198

et gjennombrudd for kristningsverket i Trøndelag³⁷⁷. De strenge forbudene i Frostatingsloven mot hedensk praksis og overholdelse av kristen praksis viser at det fortsatt skrantet med kristenrøkten rundt 1260. Vannskillet i kampen mellom erkebiskopen og høgendeskirke eierne må ha inntruffet i løpet av annen halvdel av 1200-tallet. På denne tiden bør et system med geografisk avgrensede sogn ha festnet seg, selv om den individuelt valgte sognetilhørighet nok var en reel mulighet for eliten gjennom hele middelalderen³⁷⁸. Folk fra den eldste tiden kunne velge hvilken kirke de ville sogne til, antagelig den mer mobile og velstående befolkningen slik at det i løpet av 1200-tallet danner seg geografiske kjerneområder rundt en enkelte kirke³⁷⁹. Sognet som økonomisk-administrativt og geografisk avgrenset enhet festnet seg i andre halvdel av 1200-tallet. Både før og samtidig med byggingen av fylkeskirker ble det reist høgendeskirker som var finansiert av den enkelte byggherre og opprettet i all hovedsak til eget bruk og til egen vinning og fordel. Prestene ved disse kirkene var trolig lite, eller ikke teologisk skolert og var på ingen måte lydige tjenere under biskopen³⁸⁰.

Det er nok likevel på 1200-tallet man kan snakke om en aristokratisk krise blant lendmennene, og de har i større grad blitt en del av kongens tjenesteadel. Dette ser vi blant annet gjennom at den kirkelige organisasjonen er ferdig utbygd ut på 1200-tallet, og at lendmenn blir sysselmenn under kongen, som var mer kongebundet enn det lendmannen var. Kirken konsoliderte sin stilling i samfunnet ut gjennom 1200-tallet. Økonomien ble styrket, erkebiskopens myndighet gjorde seg gjeldende i provinsens ytterkanter, og kirken styrket også sin rettsstilling (kirkelige jurisdiksjon)³⁸¹. Det er verdt å merke seg at vi først hører om lendmenn som blir sysselmenn under Håkon Håkonssons regjeringsperiode på 1200-tallet³⁸². Hans Jacob Orning hevder at sysselmennene skulle få 15 marks veitsle som var ca 10 gårder av gjennomsnittlig størrelse, dette var den samme lønnen som lendmennene fikk³⁸³. Kleivane derimot hevder at sysselmennene kunne få ganske mye mer i form av kongelige inntekter enn det lendmennene fikk. Dette kunne likevel ikke kompensere for de kirkelige inntektene de mistet i løpet av denne perioden. Vi ser også på Island at det er en ressurskrise i det verdslige

---

³⁷⁷ Brendalsmo, 2006, s. 199

³⁷⁸ Brendalsmo, 2006, s. 200, Krag, 2000, s. 84

³⁷⁹ Brendalsmo, 2006, s. 224

³⁸⁰ Brendalsmo, 2006, s. 225

³⁸¹ Imsen, 2003, s. 17

³⁸² Orning, 2011, s. 152, Kleivane, 1981 s. 56, 199

³⁸³ Orning, 2011, s. 154

aristokratiet på 1200-tallet. Tidlig på 1200-tallet var antall høvdinger redusert fra 60-70 høvdinger til fem-seks. De siste femti årene før Island kom under Norge i 1262-64, ble dette tallet ytterligere redusert³⁸⁴.

Konklusjon

Kirken har nok ikke vært spesielt opptatt av råderetten over de kongelige kapellene og Sverre har nok kontroll over presteinnssettelse i disse kirkene. Det er en kontinuitet mellom det gamle germanske egenkirkevesenet og disse kongelige kapellene, som vi ser andre steder i Europa. Kirken må derimot ha forsøkt å få kontroll over fylkeskirkene i Nidaros bispedømme. Det er meget sannsynlig at alle de åtte fylkeskirkene lå på kongsgårder. Sverre forsøker å dra disse kirkene som ligger til gårdene hans under begrepet kongelige kapeller. Dette er noe kirken må ha reagert på, ettersom fylkeskirkene fikk halvparten av inntektene fra de underordnede kirkene i fylket. Det ser dermed ut som om den store kirkekampen mellom kirken og Sverre var fylkeskirkene og kirker som inngikk i det vanlige administrative systemet. Dersom kirken fikk kontroll over fylkeskirkene ville de også få kontroll over høgendeskirkene som tilhørte lendmennene. Med tanke på at vi har en svak gregoriansk pave på 1190- tallet, har nok kong Sverre og det verdslige aristokratiet hatt stor kontroll over kirken og de kirkelige inntektene. Det kan dermed se ut som om det germanske egenkirkevesenet fortsatt gjør seg gjeldende og at de råder over kirkene de bygde, tilsetter prester, har kontroll over landskylden og har kontroll over preste, kirketienden og bispetienden. Med tanke på at dette er stridsspørsmål over hundre år senere, tilsier det at lendmennene har kontrollert disse inntektene på midten av 1200- tallet.

Lendmennenes kirker konkurrerte med kirkens, og de konkurrer om det samme økonomiske maktgrunnlaget. Når vi ser at lendmennene fortsatt har kontroll over kirker og de kirkelige inntektene må det økonomiske grunnlaget til kirkens prester og vedlikehold av kirker falt bort. Det må dermed ha vært helt essensielt for kirken å innskrenke lekfolks råderett over lokalkirkene. Det ser likevel ikke ut som om de klarte dette, høgendeskirkens økonomi ble fortsatt styrt og kontrollert av kirkeeieren gjennom dens rolle som ombudsmann/verge. Det er mange kirker på 1200 – tallet i Nidaros som ikke er vigslet, noe som gjorde det vanskelig for kirken å få kontroll over disse kirkene. Kirkene ble bygd uten løyve, samt at man ikke satt av inntekter til prestebordet eller kirkens vedlikeholds og byggefond. Når vi i tillegg vet at

---

³⁸⁴ Orning, 2011, s. 95

sogneprester ikke ble vigslet, ble vigslet av en annen biskop, eller ikke godkjent av biskopen må dette ha gjort det svært vanskelig for biskopen å råde kirke og prest. Dette må indikere at lendmennene fortsatt kontrollerte kirkens inntekter og dermed er det vanskelig å snakke om en aristokratisk krise godt ut på 1200- tallet.

Tienden regnes for å være allment godtatt over det meste av Norge i løpet av annen halvdel av 1100-tallet som følge av kongens innrømmelser overfor kirken i 1152–53 og senere. Arne Odd Johnsen mener likevel at tienden blir innført i store deler av landet først på 1200-tallet. Det er stor enighet blant norske historikere at tienden har blitt innført som følge av samarbeidet mellom konge og kirke. Med tanke på at tienden i de anglosaksiske områdene ble opprinnelig innført av kirkens byggherrer, kan det være mulig at det samme skjedde i Norge? De aller fleste kirkene ble bygd i løpet av 1100- tallet og dermed så er det kanskje ikke helt umulig at det var de som innførte tienden. Peter Sawyer mener blant annet at det er strid om tiendeinntektene som kjennetegner konflikten mellom Sverre og biskopene på 1190- tallet. Biskopene ville nå ha sin fjerdedel av tienden, hvilket Sverre og de andre kirkeeeierne sterkt motsatte seg. Tienden ble sett på som å være kirkens og prestens viktigste inntektskilde. Erkebiskop Jon kritiserer likevel de som bygde kirker på 1270- tallet for å gjøre det for egen makt og vinning. Dermed kan det se ut som om lendmennene fortsatt har kontroll over de kirkelige inntektene, det er også mulig å se i kildene at kirkeeeierne heller gav gårdsparter som kompensasjon for manglende tiendebetalinger.

Kirken klarte nok gradvis på 1200- tallet å skaffe seg kontroll over sognekirkene først i teorien, etter hvert også i praksis. Ved midten på 1200- tallet hadde kongen liten innflytelse over enkeltkirker. Håkon Håkonson har likevel ikke gitt opp den kongelige patronatsretten og har også innflytelse når det gjelder bispevalg. Likevel kan man betrakte perioden 1202- 1247 som en svakhetsperiode for kongemakten. Riket var delt og den sterke rivaliseringen mellom kongsemnene førte til at man gjorde innrømmelser for å sikre seg kirkens støtte. Det ser ut som om lendmennene har bevart kontrollen over kirker og de kirkelige inntektene lenger enn det kongen var i stand til, men vannskillet i kampen mellom erkebiskopen og høgendeskirkeeeierene var nok også i annen halvdel av 1200- tallet. Kirken fikk kontroll over sognekirkene som må ha ført til at lendmenn i sterkere grad ble en del av kongens tjenestearistokrati. Dette førte til at lendmennene nå mistet sin viktigste inntekt, og det er nok først på denne tiden det er hensiktsmessig å snakke om en aristokratisk krise blant lendmenenne.

Hovedkonklusjon

I denne oppgaven har jeg forsøkt å fastslå når det brøt ut en krise blant det norske aristokratiet i borgerkrigsperioden, og hva som var de viktigste årsakene til denne aristokratiske krisen. Begrepet aristokratisk krise har jeg definert som den perioden når norske stormenn går fra å ha et lokalt maktgrunnlag bygd på plyndring og jordegods, til å bli en ren tjenesteadel under kongen. Jeg har brukt Sverre Bagges argumenter fra artikkelen «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen» som utgangspunkt for oppgaven, der jeg har forsøkt å korrigere samt nyansere en del av hans argumenter når det gjelder lendmennenes økonomi og den aristokratiske krisen i borgerkrigstiden.

Sverre Bagge legger stor vekt på opphøret av vikingferdene og kongens donasjoner til kirken i den lange fredsperioden (1030- 1130) når han skal forklare at det er en økonomisk krise innenfor det verdslige aristokratiet. Kongens donasjoner til kirken gikk ut over aristokratiets muligheter til å skaffe seg inntekter av kongstjenesten, og det at vikingferdene ble kraftig redusert førte til at lendmennene gikk fra å være lokale høvdinger til å bli et riksaristokrati rundt kongen. Det at lendmenn trer inn i kongens sysselombud var ifølge Bagge det viktigste kjennetegnet på at stormenn hadde blitt en del av kongens tjeneste-adel, og det var dette som kom til å prege det norske samfunnet i høymiddelalderen³⁸⁵. Borgerkrigene førte til en reduksjon av stormenn og en samling av jordegods hos kongen, som ble delt ut til hans tilhengere. Akkumulert kongelig jordegods blir visstnok fort oppbrukt, og dermed blir konkurransen innenfor aristokratiet intensivert³⁸⁶.

Sverre Bagges bruk av den lange fredsperioden når han skal forklare den aristokratiske krisen i borgerkrigstiden kan indikere at han står for en tradisjonell behandling av rikssamlingen, der han legger vekt på forholdet mellom sentralmakt og lokalmakt i Norge. Av den grunn tar han ikke i betraktning at Norge også er del av et kulturelt, økonomisk og politisk fellesskap rundt Nordsjøbassenget³⁸⁷. Selv om det var fred i Norge, så forholdt ikke norske høvdinger seg bare til den norske kongen, men konger og høvdinger i Danmark, England og de andre norrøne samfunnene³⁸⁸. Det er mulig å se at de aller fleste norske kongene drar med hirden sin og herjer i dette Nordsjøbassenget. Dette ser vi blant annet hos Harald Hardråde som kriget og

---

³⁸⁵ Bagge, 1986, s. 163

³⁸⁶ Bagge, 1986, s. 163- 164

³⁸⁷ Tøtlandsmo, 1996, s. 36

³⁸⁸ Tøtlandsmo, 1996, s.54

herjet i England, og Magnus Berrføtt som gjorde det samme i Irland og Skottland med hirden sin i denne såkalte fredsperioden. Det var helt essensielt for høvdingene at det var et visst konfliktnivå, og en viss ekspansjon for at de skulle overleve som høvdinge. Av den grunn var krig og herjinger i dette Nordsjøbassenget av stor betydning. Norge ble også regnet for å være det mest krigerske blant de norrøne samfunnene, og unge ambisiøse menn dro ofte til Norge for å bli med i kongens eller norske høvdingers hird³⁸⁹. Dette er elementer vi ikke finner i Bagges tese og dermed så legger han vekt på at fredsperioden i Norge ødelegger det systemet høvdingene brukte for å bygge opp sitt maktgrunnlag. Dermed oppstår det en ressurskrise grunnet opphøret av vikingferdene og den kongelige donasjonspolitikken. Lendmennene har gått fra å være lokale høvdinge til å gå inn i kongens tjeneste som sysselmenn.

Hovedproblemene med Bagges tese er for det første at det ikke var en fredsperiode, men at norske høvdinge gjør seg gjeldende innenfor Nordsjøbassenget. De norske kongene begynner også sin omfattende godsdonasjon til kirken da kongsgårdene ble brukket opp på slutten av 1100-tallet. Dermed må kongen fortsatt ha et stort jordegods på midten av 1100-tallet som han kunne bruke til å lønne lendmenn. Det er også i mange tilfeller lendmenn som får kontroll over store jordegods, de de tidligere kongsgårdene hadde ligget³⁹⁰. Til slutt hører vi også først at lendmenn er sysselmenn under Håkon Håkonsson på 1200-tallet. Dermed er det vanskelig for meg å forstå hvilken empiri Bagge bruker da han bygger opp en aristokratisk krise når vikingferdene opphører. Det kan virke som om han overvurderer inntektene man fikk av vikingferder, samt at han antar at kongens omfattende donasjoner til kirken må ha skjedd på 1000 og starten av 1100-tallet. Lendmennene dro også på korstog på 1000-1200-tallet. Sagaene forteller at Sigurd Jorsalfare dro på korstog sammen med hirden og lendmennene sine, samt at man kunne gjøre karriere i den bysantinske livvakt hæren³⁹¹. Disse elementene blir ikke nevnt i Sverre Bagges artikkel, og som kan ha erstattet de tapte inntektene fra vikingferdene. Lendmennene hadde også store jordeiendommer med gårder som hadde en høy landskyld. Dette ble regnet for å være den viktigste inntekten deres, og selv om vikingferdene opphørte hadde de fortsatt stor makt bygd opp gjennom et lokalt maktgrunnlag. I løpet av 1100-tallet bygde lendmenn kirker og klostre på hovedgårdene sine, dette er også noe Bagge ikke nevner i sin artikkel. Når kirkene blir en del av lendmennenes

---

³⁸⁹ Sigurdsson, 2008, s. 86

³⁹⁰ Iversen, 2008, s. 260

³⁹¹ Kleivane, 1981, s.273-274, Orning, 2011, s. 69

godsøkonomi fører det til at de får kontroll over kirkelige inntekter, og det er disse inntektene som blir det helt essensielle i det økonomiske maktgrunnlaget til lendmennene.

Ettersom det ikke var noen hindre for at verdslige ledere også kunne være kirkeledere, beholdt eliten kontrollen med den offentlige kulten også inn i kristen tid. Dette fører til at vi får en kirke i Norge som ikke har en selvstendig organisasjon³⁹². Kirken var helt avhengig av konger og stormenn og har dermed ikke representert en trussel for det verdslige aristokratiet. Dermed fikk blant annet lendmennene kirkelige inntekter ved begravelse, ekteskap og dåp. Det er vanlig å anta at tienden ble innført 1130 i Nidaros bispedømme og omkring 1170 for resten av landet etter samarbeid mellom kirke og kongemakt³⁹³. Det er likevel mulig at det var det verdslige aristokratiet som innførte dette, det var tross alt de som bygde de fleste kirkene. De aller fleste kirkene ble bygd i løpet av 1100- tallet og kirkeeierne ønsket kanskje kompensasjon for denne utgiften. Det var vanlig at tienden ble delt i fire deler, der en fjerdedel gikk til biskopen, en fjerdedel til de fattige og halvparten til kirken og presten. Dersom det var kirkegrunnleggerne som innførte tienden, kan de i all realitet ha fått ¾ av tienden. Vi har tidligere sett i oppgaven at de som bygde kirker arvet all eiendom etter presten og ettersom kirken i Norge ikke har en selvstendig organisasjon på denne tiden har de nok trolig også hatt kontroll over bispetienden. Dette må ha vært en veldig viktig inntektskilde og gjort det enda mer lukrativt for det verdslige aristokratiet å tilegne seg flere gårder og kirker. Den gregorianske reformbevegelse i perioden hadde liten påvirkning på det økonomiske maktgrunnlaget til kongen og lendmennene i perioden før 1152/53. Av den grunn er det vanskelig å snakke om en aristokratisk krise på 1130- tallet som Bagge blant annet argumenterer for. Det økonomiske maktgrunnlaget til lendmennene har faktisk aldri vært sterkere enn på 1150- tallet. Dermed kan vi også konkludere at den norske kirke var frem til opprettelsen av erkesetet i 1152/53 en nasjonal kirke, dvs. at kontakten med pavekirken var minimal og kongen var dens reelle leder.

Under Magnus Erlingssons regjeringsperiode blir det innført en rekke kirkelige reformer. Kirkeeierne skulle ikke lenger ha økonomisk kontroll over kirkene, men ha en patronatsrett der de kunne anbefale presteemner til biskopen. Det ser likevel ut som om biskopene har hatt problemer med å få kontroll over prester og kirken i dette tidsrommet og på 1200- tallet. Dermed kan dette indikere at høgendeskirkens økonomi i stor grad har blitt styrt av

---

³⁹² Brendalsmo, 2006, s. 265

³⁹³ Brendalsmo, 2003, s. 246

kirkeeieren gjennom sin rolle som ombudsmann/verge både under Magnus Erlingssons og Sverre Sigurdssons regjeringsperiode³⁹⁴. Kirken står ovenfor en rekke problemer når det gjelder å få kontroll over høgendeskirkene. De aller fleste kirkene på 1200-tallet i Nidaros var ikke vigsløst, i tillegg til at de ble bygd uten løyve. Kirkene hadde heller fabrica- kasse, som var jordegods som skulle brukes til vedlikehold og bygging av kirker. Det ble heller ikke langt inntekter til prestebordet. Når man i tillegg manglet kontroll over om sogneprester var vigsløst eller godkjent av biskopen må disse forholdene gjort det vanskelig for biskopen når det gjaldt å få kontroll over høgendeskirkene. Disse elementene må ha gjort det mulig for kirkeeieren å kontrollere kirkene gjennom ombudsmannordningen³⁹⁵. Kirkeeierne blir kritisert så sent som i 1270 av erkebiskop Jon for at de bygger kirker for egen makt og vinning. Jon referer nok til tiendeinntektene, og dette tyder på at de fortsatt hadde kontroll over disse inntektene³⁹⁶. Av den grunn er det vanskelig å snakke om en aristokratisk krise godt ut på 1200- tallet. Kirken klarte gradvis å skaffe seg kontroll over sognekirkene først i teorien, etter hvert også i praksis, og ved midten på 1200-tallet var kongens innflytelse over enkeltkirker meget liten, det er også mulig å se at de skaffer seg kontroll over de fleste sognekirkene noe som førte til at lendmenn i sterkere grad ble en del av kongens tjeneste-adel³⁹⁷. Dermed er det nok hensiktsmessig å datere en aristokratisk krise blant lendmennene i annen halvdel av 1200-tallet. Ettersom det var da de mistet sin viktigste inntekt.

Inntektsgrunnlaget til lendmennene endret seg ikke i vesentlig grad i løpet av perioden 1000 – 1200. Både plyndring og godsøkonomi var en viktig del av deres maktgrunnlag i hele denne perioden. Inntekter fra vikingferder forsvinner i løpet av slutten av 1000- og starten av 1100-tallet. De blir erstattet av inntekter fra korstogene, og at man kunne tjenestegjøre hos de bysantinske keiserne³⁹⁸. Det var likevel lendmennenes lokale maktgrunnlag i form av deres jordegods gjennom landskyldinntekter som var det essensielle i det økonomiske maktgrunnlaget. Fra 1100- tallet blir høgendeskirkene en del av denne godsøkonomien, og det tar lendmennenes økonomi til helt nye høyder. De kirkelige inntektene, og spesielt tienden blir fra 1100- tallet den viktigste inntekten til lendmennene. Jeg mener dermed at opphøret av vikingferdene, kirkens utvikling på 1100-tallet og kongens donasjoner til kirken ikke er med

---

³⁹⁴ Brendalsmo, 2006, s. 178

³⁹⁵ Brendalsmo, 2006, s. 180

³⁹⁶ Brendalsmo, 2006, s. 197

³⁹⁷ Brendalsmo, 2006, s. 200

³⁹⁸ Kleivane, 1981, s.273-274, Orning, 2011, s. 69

på å innføre en økonomisk ressurskrise i aristokratiet i starten på borgerkrigstiden (1130). Sverre Bagges manglende vektlegging på de kirkelige inntektene lendmennene har kontrollert på 1100- og midten av 1200-tallet, fører til at han tidfester den aristokratiske krisen i borgerkrigstiden for tidlig. Vi kan i det hele tatt snu litt på Bagges syn på borgerkrigstiden i Norge. Det er ikke en aristokratisk krise som innleder borgerkrigstiden, men kampen om de store inntektene man nå finner i det norske samfunnet på 1100-tallet ³⁹⁹.

---

³⁹⁹ Kleivane, 1981, s. 211

Litteraturliste

Kilder:

En tale mot biskopene i Sverres saga, 1961, oversatt av Anne Holtsmark, Aschehoug, Oslo.

Sturlasson, Snorre. Snorres kongesagaer. 5 utgave 1998. (Red) Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy, Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Gyldendal Norsk Forlag A/S, 1979.

Sverres saga, 1961, oversatt av Anne Holtsmark, Aschehoug, Oslo.

Sekundærlitteratur:

Andersen, Per Sveaas. Samlingen av Norge og kristningen av landet. 800-1130 (1977)
Universitetsforlaget, Oslo

Bagge, Sverre. "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i Middelalderen" i Historisk Tidsskrift
Bind 65 (1986) Universitetsforlaget. Oslo.

Bagge, Sverre, 2003, Den heroiske tid – kirkereform og kirkekamp 1153-1214, i Ecclesia
Nidrosiensis 1153-1537: søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie, Steinar
Imsen (red.), Tapir Akademiske forlag, Trondheim

Bagge, Sverre. Den kongelige kapellgeistlighet 1150-1319 (1976) Universitetsforlaget.
Bergen-Oslo-Tromsø.

Bagge, Sverre. "Mellom kildekritikk og historisk antropologi. Olav den hellige, aristokratiet
og rikssamlingen" Historisk Tidsskrift nr 81 (2002) Universitetsforlaget

Barlow, Frank. The English Church. 1000 – 1066. A history of the later Anglo- Saxon church.
Second edition. London & New York, 1979 (1963).

Berg, Johan. Gods och landskap (2003) Stockholms Universitet. Stockholm

Brendalsmo, Jan. Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000- 1600. (2006)
Unipub forlag. Oslo.

Brendalsmo, Jan, 2003, Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600, i *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Steinar Imsen (red.), Tapir Akademiske forlag, Trondheim.

Dybdahl, Audun, 2003, Nidaros erkesetets økonomi, i *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537 : søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Steinar Imsen (red.), Tapir Akademiske forlag, Trondheim.

Eriksen, Thomas Næss 2010 Konger, konflikter og konfliktløsning i Norge 1015-1157 med utgangspunkt i *Heimskringla*. Mangfoldiggjort masteroppgave, Universitetet i Oslo

Hamre, Lars, 2003, Striden mellom erkebiskop Jørund og domkapitlet i Nidaros, i *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Steinar Imsen (red.), Tapir Akademiske forlag, Trondheim.

Hansen, Lars Ivar, 2003, Trondens kannikegjeld, i *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537 : søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Steinar Imsen (red.), Tapir Akademiske forlag, Trondheim.

Helle, Knut, 2009, Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning, i *Historisk tidsskrift* bind 88, Øystein Rian, Jorunn Bjørgum, Erik Opsahl (red.), Den norske historiske forening, Oslo

Helle, Knut, 1996 (4. opplag), "Norge blir en stat: 1130-1319", i *Håndbok i Norges historie* – bind 3, Universitetsforlaget, Oslo.

Hertzberg, Ebbe. En fremstilling af det norske aristokratis historie indtil kong Sverres tid. (1869) Christiania.

Holm-Olsen, Ludvig og Kjell Heggelund, 1982, Norges litteraturhistorie. Bind 1, Fra runene til Norske Selskab, red. Edvard Beyer, J. W. Cappelen Forlag, 3. opplag, Bokklubben Nye Bøker, Oslo

Hødnebø, Finn, 2005 [1899] Om Snorres kongesagaer. I Snorre. Snorre Sturlason kongesagaer, oversat af Gustav Storm, J M Stenersen og co Forlag, Kristiania, <Stormutgaven>, oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip, redaktør Finn Hødnebø, J. M. Stenersen Forlag AS, Oslo

Imsen, Steinar, 2003, Nidarprovinsen, i Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537 : søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie, Steinar Imsen (red.), Tapir Akademiske forlag, Trondheim

Iversen, Frode. Eiendom, makt og statsdannelse (2008) Universitetet i Bergen, Bergen.

Iversen, Frode. Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? (1999) Universitetet i Bergen, Bergen.

Johnsen, Arne Odd, 1969, "Opprettelsen av den norske kirkeprovins", i Samfunnsmaktene brytes, – norske historikere i utvalg II, Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), Universitetsforlaget, Oslo

Kjeldstadli, Knut. Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget. (1994) Universitetsforlaget, Oslo

Kleivane, Kjell Jørund. Høvding, jordgodseier og kongelig ombudsmann. (1981) Universitetet i Oslo, Oslo.

Koht, Halvdan, 1969, "Det nye kongedømmet", i Samfunnsmaktene brytes, – norske historikere i utvalg II, Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), Universitetsforlaget, Oslo

Koht, Halvdan, 1969, "Kampen om makten i Norge i sagatiden", i Samfunnsmaktene brytes, – norske historikere i utvalg II, Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), Universitetsforlaget, Oslo

Krag, Claus. Norges historie fram til 1319 (2000) Universitetsforlaget. Oslo.

Liden, Hans - Emil, 1995, "De tidlige kirkene. Hvem bygget dem, hvem brukte dem og hvordan?", i Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge, Hans – Emil Liden(red) Universitetsforlaget. Oslo.

Lindkvist, Thomas, 2010, I stallet for ættesamhalle?, i Gaver, ritualer, konflikter. Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie. Hans Jacob Orning, Kim Esmark & Lars Hermanson (red) Unipub 2010. Oslo

Lindkvist, Thomas. Plundring, skatter och den feodala statens framvaxt (1988) Historiska institutionen. Uppsala.

Mortensen, Lars Boje og Mundal, Else, 2003, Erkebispesetet i Nidaros- arnstad og verkstad for olavslitteraturen, i *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537 : søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Steinar Imsen (red.), Tapir Akademiske forlag, Trondheim.

Orning, Hans Jacob. Norvegr. Norges historie – bind 1 Frem til 1400 (2011) Aschehoug. Oslo.

Orning, Hans Jacob. Uforutsigbarhet og nærvær. En analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen (2004) Doktoravhandling, Acta Humaniora nr198, Universitetet i Oslo

Paasche, Fredrik, 1969, "De norske borgerkriger", i *Samfunnsmaktene brytes, – norske historikere i utvalg II*, Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), Universitetsforlaget, Oslo

Schreiner, Johan, "Kong Sverre", i *Samfunnsmaktene brytes, – norske historikere i utvalg II*, Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), Universitetsforlaget, Oslo

Sigurdsson, Jon Vidar. Det norrøne samfunnet. Vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden (2008) Pax Forlag A/S. Oslo.

Sigurdsson, Jon Vidar, 2003, "Island og Nidaros", i *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Steinar Imsen (red.), Tapir Akademiske forlag, Trondheim.

Skre, Dagfinn, 1995, "Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge", i *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, Hans – Emil Liden(red) Universitetsforlaget. Oslo.

Stefanson, Magnus, 1995, "Islandsk egenkirkevesen", i *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, Hans – Emil Liden(red) Universitetsforlaget. Oslo.

Storm, Gustav, 1884, "Om Lendermannsklassens Talrighed i 12 og 13 Aarhundrede", i *Historisk Tidsskrift fjerde bind*. Den Norske Historiske Forening. C.C Werner & Co. Kristiania.

Tobiassen, Torfinn, 1969, "Tronfølgelov og privilegiebrev", i *Samfunnsmaktene brytes – norske historikere i utvalg II*, Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), Universitetsforlaget, Oslo

Vandvik, Eirik, 1969, "Magnus Erlingssons privilegiebrev og kongsvigsle", i Samfunnsmaktene brytes – norske historikere i utvalg II, Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), Universitetsforlaget, Oslo

Wisløff. Carl Fr. Norsk kirkehistorie (1966) Lutherstiftelsen.